AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİNİN

ZAQATALA filialı

FAKÜLTƏ: İqtisadiyyat və menecment departamenti

BÖLMƏ: İqtisadiyyat və idarəetmə

İXTİSAS: Turizm işinin təşkili

Müdafiəyə buraxılır:

«____» «_____» 2025-ci il

Bölmə rəhbəri: ______________________

BAKALAVR TƏHSİL PİLLƏSİ ÜZRƏ

BURAXILIŞ İŞİ

MÖVZU: "Qarabağ regionunda turizmin mövcud vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri"

QRUP: TT1q-20

TƏLƏBƏ: Kamallı Kamal Zakir oğlu

ELMİ RƏHBƏR: i.f.d dos. Sərdarov Elnur Zaur oğlu

ZAQATALA-2025

MÜNDƏRİCAT

Giriş 3

I FƏSİL: Qarabağ regionunda turizmin resurs potensialı 5

1.1. Qarabağın tarixi və mədəni irsi 5

1.2. Qarabağda təbii resursların turizmdə rolu 13

1.3. Qarabağ regionunda turizmin mövcud vəziyyəti 17

II FƏSİL: Qarabağda turizmin inkişaf imkanları və çağırışları 22

2.1. Qarabağ regionunun iqtisadi potensialı və turizmə təsiri 22

2.2. Turizmin inkişafına mane olan amillər 26

2.3. Qarabağda turizmin inkişaf istiqamətləri 28

III FƏSİL: Qarabağ regionunda turizmin inkişafı 30

3.1. Qarabağda turizm infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi 30

3.2. İnnovativ turizm məhsullarının yaradılması 31

3.3. Turizm sahəsində əməkdaşlıq və marketinq strategiyaları 33

Ədəbiyyat siyahısı 39

Giriş

Turizm sektoru müasir iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də regionların sosial-mədəni inteqrasiyasının və davamlı inkişafının təşviqində mühüm rol oynayır. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş əraziləri, xüsusilə Qarabağ iqtisadi rayonu zəngin turizm potensialı ilə ölkənin bu sahədə yeni inkişaf mərhələsinə keçidini təmin edə bilər. Qarabağ bölgəsi həm təbii sərvətləri, həm də zəngin tarixi-mədəni irsi ilə seçildiyi üçün təkcə milli deyil, həm də beynəlxalq səviyyədə cəlbedici turizm məkanına çevrilmək potensialına malikdir. Hazırda aparılan genişmiqyaslı bərpa işləri, yeni infrastrukturun yaradılması və təhlükəsiz mühitin təmin edilməsi rayonda turizmin inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradır

Tədqiqatın aktuallığı onunla bağlıdır ki, Qarabağ uzunmüddətli işğala görə sosial-iqtisadi təcrid vəziyyətində idi, nəticədə rayonun turizm potensialı tam reallaşdırıla bilmədi. İndiki mərhələdə bu potensialdan səmərəli istifadə rayonun dirçəlişi üçün prioritet məsələlərdən birinə çevrilib. Dövlət dəstəyi, mövcud resurslar və xarici investorların maraqları nəzərə alınmaqla turizmin inkişaf yollarının elmi qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın obyekti Qarabağ iqtisadi rayonunda və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə inkişaf etmiş turizm sektorudur.

Tədqiqatın predmeti bu sahədə turizmin real vəziyyəti, təbii və iqtisadi resursların bu sahəyə təsiri, inkişaf perspektivləri və mövcud çətinliklərdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Qarabağ iqtisadi rayonunun turizm potensialını araşdırmaq, turizmin üzləşdiyi maneələri müəyyən etmək və sektorun davamlı inkişafına yönəlmiş effektiv strategiyalar təklif etməkdir.

İşin nəzəri və metodoloji əsasını regional inkişaf nəzəriyyələri, münaqişədən sonrakı regionlarda turizmin bərpasına elmi yanaşmalar və beynəlxalq təcrübə təşkil etmişdir.

İnformasiya bazası olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamları, Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları, İqtisadiyyat Nazirliyi və Dövlət Turizm Agentliyinin sənədləri, eləcə də ESRİ, ArcGis, ArcMap, Open Street Map, Google Earht Pro proqramlarından istifadə edilmiş, mövzu üzrə yerli və beynəlxalq elmi məqalə və tədqiqatlar istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın həyata keçirilməsində **metodoloji yanaşmalar** kimi müqayisəli analiz, statistik məlumatların ümumiləşdirilməsi, sistemli və strukturlaşdırılmış təhlil, xəritə əsaslı təhlil və SWOT analizi, ESRİ, ArcGis, ArcMap, Open Street Map, Google Earht Pro proqramlarının məlumat bazasından istifadə edərək yeni innovativ turizm marşrutları hazırlanmışdır.

Tədqiqatın strukturu giriş, üç əsas fəsil və nəticə-təkliflərdən ibarətdir. Birinci fəsildə turizmin resurs potensialı, Qarabağın tarixi və təbii resurs bazası araşdırılır. İkinci fəsildə regionun iqtisadi potensialı, mövcud maneələr və inkişaf imkanları təhlil edilir. Üçüncü fəsildə turizm sektorunun inkişafı üçün konkret təkliflər, innovativ yanaşmalar və əməkdaşlıq modelləri irəli sürülür. Nəhayət, əldə edilmiş elmi nəticələr ümumiləşdirilərək "Nəticələr və təkliflər" bölməsində təqdim olunur.

I FƏSİL: Qarabağ regionunda turizmin resurs potensialı

1.1. Qarabağın tarixi və mədəni irsi

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı əsasında 7 iyul 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası ərazisi yeni iqtisadi coğrafi rayonlaşdırma əsasında bölündü. Hədəflənmiş islahatlar və genişmiqyaslı tədbirlərin ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi ölkəmizin iqtisadi və hərbi müdafiə potensialını və qüdrətini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmiş və 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan möhtəşəm zəfərin, qələbənin əldə olunmasına və ərazi bütovlüyünün bərpasının təmin olunmasına möhkəm təməl yaratmışdır. (Azərbaycan Respublikası prezidentin rəsmi saytı, 2021) prezident.az

Bu iqtisadi cografi bölgü Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndi əsasında 14 yeni iqtisadi coğrafi rayonlar formalaşdı. Bunlar aşağıdakılardır: 1. Bakı iqtisadi rayonu, hansı ki Bakı şəhəri aiddir; 2. Abşeron–Xızı iqtisadi rayonu Sumqayıt şəhəri, Abşeron və Xızı rayonları ilə birgə; 3. Naxçıvan iqtisadi rayonu Naxçıvan şəhəri, Babək, Culfa, Kəngərli, Ordubad, Sədərək, Şahbuz və Şərur rayonları ilə birlikdə; 4. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu hara ki Ağsu, İsmayıllı, Qobustan və Şamaxı rayonları aiddir; 5. Gəncə–Daşkəsən iqtisadi rayonu (Gəncə və Naftalan şəhərləri, Daşkəsən, Goranboy, Göygöl və Samux rayonları); 6. Qazax–Tovuz iqtisadi rayonu (Ağstafa, Gədəbəy, Qazax, Şəmkir və Tovuz rayonları); 7. Qarabağ iqtisadi rayonu (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları); 8. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları); 9. Quba–Xaçmaz iqtisadi rayonu (Xaçmaz, Quba, Qusar, Siyəzən və Şabran rayonları); 10.Lənkəran–Astara iqtisadi rayonu (Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı və Yardımlı rayonları) 11. Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu (Mingəçevir şəhəri, Ağdaş, Göyçay, Kürdəmir, Ucar, Yevlax və Zərdab rayonları); 12. Mil–Muğan iqtisadi rayonu (Beyləqan, İmişli, Saatlı və Sabirabad rayonları); 13. Şirvan–Salyan iqtisadi rayonu Şirvan şəhəri, Biləsuvar, Hacıqabul, Neftçala və Salyan rayonları ilə birlikdə. 14. Şəki–Zaqatala iqtisadi rayonu Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Şəki və Zaqatala rayonları ilə birlikdə. (Azərbaycan Respublikası prezidentin rəsmi saytı, 2021) prezident.az

Burada əsas dəyişikliklər 1991-2021-ci il iqtisadi-coğrafi rayonlaşma ilə müqayisədə, əvvəl 10 iqtisadi rayonumuz var idi. İndi bu iqtisadi rayonların sayı 14 oldu. İqtisadi-coğrafi bölgüsündə hansı dəyişikliklər baş verib gəlin baxaq. Əvvəlki Aşeron iqtisadi-coğrafi rayon 2 yerə bolünüb. Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu. Əvvəl Abşeron iqtisadi rayona Xızı, Abşeron, Sumqayıt və Bakı şəhəri də daxil idirsə, indiki bölgü əsasında Bakı şəhəri ayrılıb və ayrıca Bakı iqtisadi rayon kimi fəaliyyət göstərir. Digər bir dəyişiklik əvvəlki Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda öz

əksini tapır. Əvvəl Aran iqtisadi-coğrafı rayonuna Mingəçevir, Şirvan və Yevlax şəhərlərini, Ağcabədi, Ağdaş, Beyləqan, Bərdə, Biləsuvar, Göyçay, Hacıqabul, İmişli, Kürdəmir, Neftçala, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Ucar, Yevlax və Zərdab inzibati rayonlarını əhatə edirdi. İndi Aran iqtisadi-coğrafi rayonu 3 yerə bölünüb: Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu (Mingəçevir şəhəri, Ağdaş, Göyçay, Kürdəmir, Ucar, Yevlax və Zərdab rayonları); Mil–Muğan iqtisadi rayonu (Beyləqan, İmişli, Saatlı və Sabirabad rayonları); Şirvan–Salyan iqtisadi rayonu Şirvan şəhəri, Biləsuvar, Hacıqabul, Neftçala və Salyan rayonları ilə birlikdə. Həmçinin Bərdə və Ağcəbədi rayonları Qarabağ iqtisadi rayonu ilə birləşdirilib. Əvvəlki Gəncə-Qazax iqtisadi rayonuna Gəncə və Naftalan şəhərləri, Ağstafa, Daşkəsən, Gədəbəy, Goranboy, Göygöl, Qazax, Samux, Şəmkir, Tovuz inzibati rayonları daxil idi. İndi 2 yerə bölünərək Gəncə–Daşkəsən iqtisadi rayonu (Gəncə və Naftalan şəhərləri, Daşkəsən, Goranboy, Göygöl və Samux rayonları ilə birlikdə) və Qazax–Tovuz iqtisadi rayonu (Ağstafa, Gədəbəy, Qazax, Şəmkir və Tovuz rayonları ilə birlikdə) rayonlara bölündü. Digər bir dəyişiklik əvvəl Kəlbəcər-Laçın iqtisadi-coğrafi rayonunun tərkibinə Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubadlı rayonları daxil idi. İndi isə adı Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu oldu, hara ki Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları aid edilir və Cəbrayıl rayonu da bu bölgüyə əlavə olunur. Daha bir dəyişiklik Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu ləğv olunaraq Qarabağ iqtisadi rayonu kimi yeni bir iqtisadi rayonun yaradılması oldu. Əvvəl Yuxarı-Qarabağ İqtisadi rayonuna Xankəndi şəhərini, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd, Xocalı, Şuşa və Tərtər rayonlarını əhatə edirdi. İndiki bölgüyə əsasən Qarabağ iqtisadi rayonuna Xankəndi şəhəri, Ağdam, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları və həmçinin Bərdə və Ağcabədi rayonu əlavə olundu. Naxçıvan, Lənkəran-Astara, Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonlarda vəziyyət eyni olaraq qalıb. (Azərbaycan Cografiya Cəmiyyəti, ACC, 2021), (Azərbaycan Respublikası prezidentin rəsmi saytı, 2021) prezident.az

Bu iqtisadi rayonlaşma, bu iqtisadi-coğrafi bölgünün yenilənməsində və bəzi iqtisadi, fəaliyyəti və təsərrüfat baxımından inkişafını təmin etmək məqsədi ilə dəyişdirilməsində əsas məqsəd və əsas səbəb regionlarda sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək idi. Həmçinin rayonlarda sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək və artırmaq məqsədi ilə bəzi dəyişiklər aparılıb. Bu dəyişikliyin əsas məqsədi rayonları sənaye, kənd təsərrüfatı, iqtisadi inkişafı, fəaliyyət baxımından birləşdırmək və daha da təkmilləşdirmək və optimallaşdırmaq idi. Bu təşəbbüsün irəli sürməsi gələcək üçün də əsas məqsədlərdən biri olub və olacaq. (Azərbaycan Respublikası prezidentin rəsmi saytı, 2021) prezident.az

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yenidənqurmanın, davamlı inkişafın, infrastrukturun qurulmasının və insanların öz doğma yurdlarına qayıtmasının təmin edilməsi istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Bu ərazilərin zəngin təbii sərvətlərindən, iqtisadi potensialından və turizm imkanlarından səmərəli

istifadə etməklə onların tarazlı inkişafını təmin etmək üçün bütün davamlı işlərin vahid proqram çərçivəsində həyata keçirilməsi zəruridir. Bu da öz növbəsində azad edilmiş rayonların yeni iqtisadi rayonlara bölünməsinə yenidən baxılmasını tələb edir. (Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, 2021), (Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Prezidentin Fərmanı, https://e-qanun.az/framework/48017).

Zəngəzur yaylasının şərq tərəfində Ermənistanla həmsərhəd olan, Zəngəzur silsiləsi ilə əhatə olunmuş, Laçın və Kəlbəcərdən Naxçıvana qədər uzanan ərazilər 1861-ci ildə yaranmış Zəngəzur rayonunun tərkibinə daxil olmaqla, tarix boyu birgə mövcud olmuş və onlar arasında sosial-iqtisadi, tarixi və mədəni bağlar vardır. Bu ümumi coğrafi və tarixi xüsusiyyətlər Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Laçın və Kəlbəcər rayonlarının vahid iqtisadi rayonda birləşdirilməsinin zəruriliyini əsaslandırır və müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti (2021). Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Fərman. https://e-qanun.az/framework/48017. Yeni Qarabağ iqtisadi rayonunun yaradılması qədim Qarabağ bölgəsinə daxil olan, zəngin tarixi-mədəni irsi, gözəl təbiəti ilə seçilən Ağdam, Şuşa, Füzuli, Tərtər, Xocavənd, Xocalı rayonlarının və Xankəndi şəhərinin, eləcə də Bərdəbədi rayonu ilə sıx bağlı olan gözəl təbiət mənzərəsinin bərpası və dinamik inkişafı üçün zəruri addım hesab olunur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti (2021). Azərbaycan Respublikasında yeni iqtisadi rayonların təsnifatı haqqında fərman. Rəsmi hüquqi sənəd: https://e-qanun.az/framework/48017. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin təsərrüfat sisteminə uğurla inteqrasiyası Gəncə-Qazax və Aran kimi digər iqtisadi rayonlarda da planlaşdırma proseslərinin daha səmərəli həyata keçirilməsini, iqtisadi idarəetmədə çevikliyin təmin edilməsini zəruri edir. Buna nail olmaq üçün bu iqtisadi rayonların hazırkı tərkibinə təcili olaraq yenidən baxmaq lazımdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (2021). Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında. Hüquqi sənəd: https://e-qanun.az/framework/48017

Məlum olduğu kimi, ölkə başçısının qətiyyətli siyasəti sayəsində Azərbaycan öz torpaqlarını işğaldan azad edib, ərazi bütövlüyünü bərpa edib. Möhtərəm Prezidentimizin 7 iyul 2021-ci il tarixli sərəncamına əsasən, yeni iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırmaya uyğun olaraq, Qarabağ iqtisadi rayonu hazırda aşağıdakı inzibati rayonlara bölünür: Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları. Bu bölgələrin hər birinin tarixi, mədəni irsi, coğrafi mövqeyi və iqtisadi əhəmiyyəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. (İmrani Z., Zeynalova K., 2025)

1. Şuşa. Qarabağ dağlıq qurşağının cənub-qərbində yerləşən Şuşa şəhəri təxminən 1400-1600 metr yüksəklikdə yerləşir. Ərazi əsasən dağlıq və meşəlik relyefə malikdir. Buradakı iqlim yarı təbii dağ meşə iqlimidir. Şəhər 1752-ci ildə Pənahəli

xan tərəfindən əsası qoyulmuş və Qarabağ xanlığının əsas siyasi və hərbi mərkəzinə çevrilmişdir. Şuşa tarixi və memarlıq abidələri ilə zəngindir. Bunlara Şuşa qalası, Gövhər ağa məscidi, Molla Pənah Vaqifin türbəsi, həmçinin Üzeyir Hacıbəyli və Natəvanın ev-muzeyləri daxildir. 2023-cü ildən Şuşa rəsmən Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilib. (Məsimov E., 2021).

2. Ağdam. Ağdam rayonu Kür-Araz ovalığının şərq hissəsində, Qarabağ düzündə yerləşir. İqlimi quru subtropikdir. XVIII əsrdə Qarabağ xanlığının ticarət və əkinçilik mərkəzlərindən biri kimi inkişaf etmişdir. 1993-cü ildə işğal edilib, 2020-ci ildə azad edilib. Xan sülaləsinə məxsus Ağdam Cümə məscidi və İmarət kompleksi mühüm tarixi abidələrdir. Eyni zamanda, bu bölgə Azərbaycan muğam sənətinin inkişafında mühüm rol oynayıb. **(** *Həsənov, M., 2020).*

3. Bərdə. Kür çayının sağ sahilində yerləşən Bərdə düzənlik relyefə və əkinçilik üçün əlverişli torpağa malikdir. Bərdə qədim Qafqaz Albaniyasının paytaxtı olmuş və Ərəb xilafəti dövründə mühüm mədəni və iqtisadi mərkəz kimi tanınmışdır. Xocavənd kəndindəki Bərdə məqbərəsi, qədim hamamlar və qala xarabalıqları bu rayonun zəngin tarixi irsinə nümunədir. **(***Qasımov, F.,2019).*

4. Füzuli. Füzuli rayonu düzənlik və dağətəyi ərazilərdə, Araz çayının yaxınlığında yerləşir. Ərazi quru subtropik iqlimə malikdir. Füzuli rayonu ərazisində İşıqlı, Qaraxanbəyli, Horadiz kimi qədim yaşayış məskənləri vardır. Ərazi 23 avqust 1993-cü ildə işğal edilib və 17 oktyabr 2020-ci ildə azad edilib. Ərazidə Hacı Ələkbər məscidi və Qaraxanbəyli nekropolu kimi tarixi abidələr yerləşir. Eyni zamanda, xalq sənətkarlığı və kulinariya irsi ilə məşhurdur.**(***Məmmədova, A.,2022).*

5. Ağcabədi. Kür-Araz ovalığının mərkəz hissəsində yerləşən Ağcabədi rayonu əsasən düzənlikdir və kənd təsərrüfatı üçün əlverişli şəraitə malikdir. Ərazi tarixən Qarabağ xanlığının təsiri altında olub və 20-ci əsrdə müstəqil rayon kimi formalaşıb. Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun doğulduğu bu rayon muğam və aşıq sənətinin mərkəzlərindən biri hesab olunur. **(***Rzayeva, L., 2020).*

6. Tərtər. Tərtər rayonu Qarabağ düzəlik ərazisində, onun meşəlik ərazilərində və Tərtər çayı ilə əhatə olunmuş çayların ərazilərində yerləşir. Qafqaz Albaniyasına məxsus qədim yaşayış məskənlərinin mövcudluğu bu bölgənin tarixi əhəmiyyətindən xəbər verir. Orta əsrlərdə ticarət yolları üzərində yerləşirdi. Qutlu Musa türbəsi və çay boyu kurqanlar rayonun zəngin arxeoloji irsini əks etdirir. Ənənəvi sahələr dulusçuluq və çini sənətidir. **(***Əliyev, S.,2021).*

7. Xankəndi. Xankəndi dağlıq ərazidə, təxminən 600-700 metr yüksəklikdə yerləşir. Mülayim iqlimə malikdir. XIX əsrdə Şuşa yaxınlığında kənd kimi salınmış, sonralar şəhər statusu almışdır. Sovet dövründə Dağlıq Qarabağın inzibati mərkəzi olub. Xankəndində sovet dövründə teatrlar, muzeylər, mədəniyyət ocaqları var idi. O,

Dağlıq Qarabağın mədəni həyatının formalaşmasında mühüm rol oynayıb. (*Sadıqov, T., 2018).*

8. Xocalı. Qarabağ dağ bölgəsinin ətəklərində yerləşən Xocalı təbii sərvətlərlə zəngindir. Bu sahədə e.ə. Eramızdan əvvəl II minilliyə aid olan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid kurqanlar aşkar edilmişdir. 1992-ci ildə burada Xocalı soyqırımı baş verib. Xocalı kurqanları və digər qədim yaşayış məskənləri bu rayonun qədim tarixindən xəbər verir. Qafqaz Albaniyasına aid arxeoloji dəyərləri ilə seçilir. **(***Məmmədov, K., 2017).*

9.Xocavənd

Qarabağın cənub ətəklərində yerləşir. Ərazi dağlıq və meşələrlə zəngindir. Ərazidə xristian alban kilsələri və orta əsrlərə aid yaşayış məskənləri aşkar edilmişdir. Tarixən burada əhali əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olub. Tuğ kəndində yerləşən alban məbədləri və Qızıl bazar ərazisindəki abidələr bölgənin multikultural irsini əks etdirir. **(**Əliyeva, Z., 2021), (İmrani, Z., Zeynalova, K., 2025, Qarabağın turizm-rekreasıya potensialı), (Babayev, N., 2025, Qarabağ iqtisadi rayonu qədim yurd yerləri və toponimlərin izahlı lüğəti)

Cədvəl 1.1 Qarabağ iqtisadi rayonunun coğrafiyası, tarixi və mədəni irsi.

№	Rayon	Coğrafi vəziyyət	Tarixi	Mədəni irs
1	**Şuşa**	Qarabağ dağlıq ərazisinin cənub-qərbində, 1400-1600 m hündürlükdə yerləşir, dağ meşə relyefinə aiddir.	1752-ci ildə Pənahəli xan tərəfindən salınıb, Qarabağ xanlığının siyasi və hərbi mərkəzidir.	Şuşa qalası, Gövhər Ağa məscidləri, Üzeyir Hacıbəyovun və Natavanın evləri burada yerləşir.
2	**Ağdam**	Qarabağ düzənliyində, Kür-Araz ovalığında, quru subtropik iqlim şəraitində yerləşir.	XVIII-ci əsrdə ticarət və kəsərrüfatı mərkəzi kimi tanınırdı. 1993-cü ildə işğal olunub. 2020-ci ildə işğaldan azad olunub.	Cümə Məscidi, İmarət kompleksi, müğam ənənələri ilə məşhurdur.
3	**Bərdə**	Kür çayın sağ sahilində, mühsuldar torpaqda, düzənlik ərazisində yerləşir.	Qafqaz Albaniyasının paytaxtı, Xülafət dövründə mədəniyyət və ticarət mərkəzi hesab olunurdu.	Bərdə türbəsi, qədim qalalar, orta əsr hamamları ilə tanınır.
4	**Füzuli**	Araz çayına yaxın, düzənlik və dağətəyi zonada yerləşir.	İşıqlı, Horadiz və Qaraxanbəyli kimi qədim yaşayış yerləri yerləşir. 1993-2020-ci illər işğal dövrləri hesab olunur.	Hacı Ələkbər məscidi, Qaraxanbəyli nekropolu, xalq sənətkarlığı ilə tanınır.
5	**Ağcabədi**	Kür-Araz ovalığında, düzənlik ərazisində, əkinçilik üçün əlverişli şəraitində yerləşir.	Qabağ xanlığının təsirində idi. XX-ci əsrdə rayon statusu almışdı.	Üzeyir Hacıbeyovun doğulduğu yerdir. Müğam və aşıq sənəti ilə məşhurdur.
6	**Tərtər**	Qarabağ düzənliyində, Tərtər çayın sahilində, meşəlik ərazisində yerləşir.	Qafqaz Albaniyasına məxsus qədim yaşayır yerləri mövcuddur. Ticarət yolları üzərində yerləşir.	Qutlu Musa türbəsi, kurqanlar və dulusçuluq ənənəsi ilə tanınır.

7	**Xankəndi**	Qarabağın daölıq ərazisində, 600-700 m yüksəkliində yerləşir.	XIX-cu əsrdə kənd kimi tanınırdı, sonra isə şəhərə çevrilib. Sovet dövründə inzibati mərkəz idi.	Teatr, muzeylər və mədəniyyət evləri ilə tanınır.
8	**Xocalı**	Qarabağın dağlıq və dağətəyi zonasında yerləşir.	E.ə. II minilliyə aid kurqanlar mövcuddur. 1992-ci il faciəsi ilə tanınır.	Xocalı kurqanları, qədim yaşayış yerləri ilə məşhurdur.
9	**Xocavənd**	Qarabağın cənub dağətəyi zonası, meşəlik və dağlıq zonasında yerləşir.	Qədim Alban məbədləri ə yaşayış yerləri mövcuddur. Orta əsrdə kənd təsərrüfatı ilə məşhur idi.	Tuğ kəndində məbədlər, Qırmızı Bazar abidələri ilə tanınır.

Mənbə: (Babayev, N. (2025). *Qarabağ iqtisadi rayonu qədim yurd yerləri və toponimlərin izahlı lüğəti.* AMEA akademik Həsən Əliyev adına Coğrafiya institutu), (İmrani Z. (2021) *Qarabağın speloturizmin inkişaf etdirilməsi imkanları),* (İmrani, Z., Zeynalova, K. (2025) *Qarabağın turizm-rekreasıya potensialı.* AMEA akademik Həsən Əliyev adına Coğrafiya institutu) materialları əasasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Qarabağın tarixi Azərbaycanın qədim dövrlərinə gedib çıxır. Ərazidə aşkar edilmiş arxeoloji tapıntılar, qədim yaşayış məskənləri və abidələr bu rayonun zəngin keçmişindən xəbər verir.

Şuşa şəhəri Azərbaycan musiqisinin və poeziyasının beşiyi hesab olunur. Burada Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün və Xurşidbanu Natəvanın ev-muzeyləri yerləşir.

Bölgədə aparılan arxeoloji qazıntılar, xüsusən Azıx mağarasında tapılan qədim insan ayaq izləri burada çox qədim insan məskənlərinin olduğunu sübut edir.

Qarabağ tarix boyu müxtəlif mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olub. Bu torpaqlarda Əhəmənilər, Sasanilər, Albanlar və digər qədim dövlətlər öz izlərini qoyublar. Orta əsrlərdə Qarabağ Azərbaycanın siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamış, burada çoxlu şəhərlər, qalalar salınmışdır. (Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu, 2022)

Xüsusilə XVIII əsrdə Qarabağ xanlığının yaranmasından sonra Şuşa şəhəri rayonun əsas siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzinə çevrilmişdir. Bir vaxtlar Şuşa "Kiçik Paris" adlanır, Azərbaycan musiqisinin və incəsənətinin beşiyi sayılırdı. Burada Üzeyir Hacıbəyli, Bülbül, Xurşidbanu Natəvan kimi şəxsiyyətlər yetişib. (Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu, 2022)

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommuniksiya Mərkəzi "Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu" kitabı hazırlanmışdır. Kitabın 198-ci səhifəsində Qarabağ İqtisadi rayonun inzibati rayonlar üzrə mədəni turizm və ekoturizm imkanları xəritə-sxemi göstərilir. O kitaba istinadən Qarabağ iqtisadi rayonunda mədəni və ekoturizm imkanları müəyyən edildi. Bildiyimiz kimi Qarabağ iqtisadi rayonuna Prezidentimizin yeni iqtisadi bölgüsü əsasında 9 inzibati rayon daxildir: Ağdam, Ağcabədi, Füzuli, Şuşa, Xocalı, Xocavənd, Tərtər, Bərdə, Xankəndi. Bu şəkilə əsasən biz deyə bilərik, ki Qarabağ

iqtisadi rayonunda Ağdam Cümə məscidi, Şahbulaq Qalası, Pənəhəli Xan sarayı, Çörək muzeyi, Qutlu Musa türbəsi, Azıx mağarası, Amaras Monastrı, Dizaq Məlik sarayı, Krişvəng monastrı, Ağ xaç kilsəsi, Qırmızı kilsə, Yeddi Qapı monastrı, Şeyx Babı türbəsi, Şah Abbas karvansarayı, Mirəli türbəsi, Alı körpüsü, Kərəm körpüsü Bərdə İmamzadə Türbəsi, Müqəddəs Yelisey Monastrı və Tərtər çayı üzərində qədim körpü kimi mədəni turizm abidələr və Suqovuşan, Ağgöl Milli Parkı və Köndələnçay su anbarı kimi ekoturizm imkanları mövcuddur. Həmçinin bu xəritə-sxemə əsasən biz deyə bilərik, ki Tərtər rayonunda Müqəddəs Yelisey Monastrı kimi mədəni turizm abidəsi və Suqovuşan kimi ekoturizm abidəsi mövcuddur. Bərdədə Mirəli Türbəsi və Tərtər çayı üzərində qədim körpü kimi mədəni abidələr mövcuddur. Ağcabədidə Ağgöl Milli Parkı ekoturizm abidəsi mövcuddur. Füzulidə Şeyx Babı türbəsi, Şah Abbas karvansarayı, Mirəli türbəsi, Alı körpüsü və Kərəm körpüsü kimi mədəni turizm abidələri və Köndələnçay su anbarı kimi ekoturizm abidəsi var. Xocavənddə bir mədəni turizm abidələr var: Azıx mağarası, Amaras Monastrı, Dizaq Məlik sarayı, Krişvəng monastrı, Ağ xaç kilsəsi, Qırmızı kilsə, Yeddi Qapı monastrı. Ağdamda Ağdam Cümə məscidi, Şahbulaq Qalası, Pənəhəli Xan sarayı, Çörək muzeyi, Qutlu Musa türbəsi kimi mədəni turizm abidələri mövcuddur. Ən çox mədəni abidə Xocavənddə mövcuddur. Xocalıda heç bir mədəni abidə qalmayıb. Hamısı erməni zorakılığı nəticəsində dağıntılara məruz qalıb.

Şəkil 1.1 Qarabağ iqtisadi rayonunda turizm potenialı

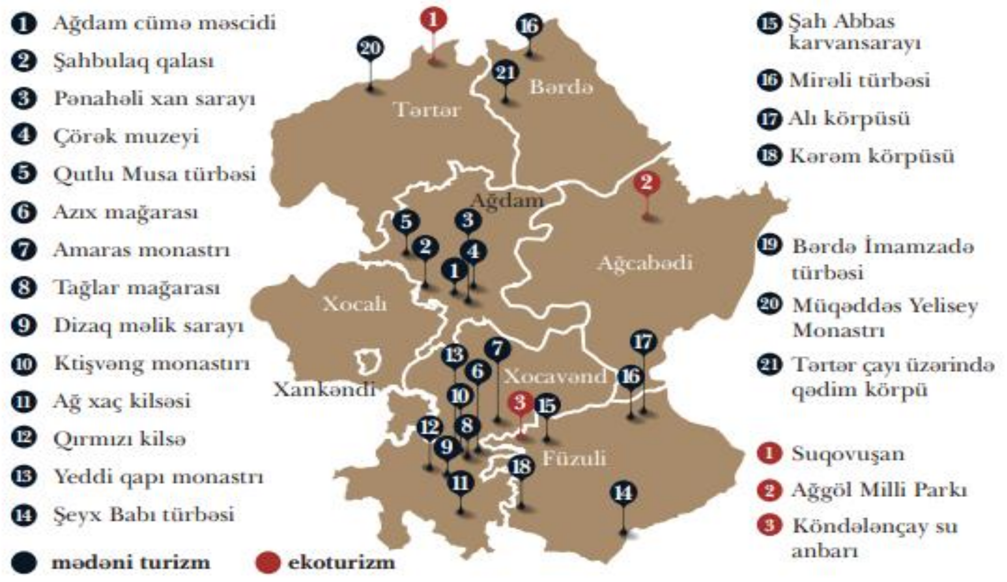

İstinad: "Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu".2022, səh. 198

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommuniksiya Mərkəzinin hazırladığı "Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu" kitabına əsasən biz deyə bilərik ki, Şuşa şəhəri Qarabağ iqtisadi rayonun və ümumilikdə Azərbaycanın ən əhəmiyyətli mədəniyyət şəhərləri hesab

olunur. Burada da həmçinin 13 mədəni turizm abidələri və 5 ekoturizm abidəsi mövcuddur. Mədəni abidələrdən Yuxarı Gövhər Ağa məscidi, Açağı Gövhər Ağa məscidi, Natəvan sarayı, Qarabağ xan sarayı, Molla Pənah Vaqif türbəsi, Şuşa mağara düşərgəsi, Şuşa qalası, Üzeyir Hacıbəyovun ev-muzeyi, Bülbülün ev-muzeyi, Qara Böyük Xanın bürcü, Ağa Qəhrəman Mirsiyab oğlunun karvansarayı, İkimərtəbəli karvansaray və Qazançı kilsəsi kimi abidələrini vurğulaya bilərik. Ekoturizm abidələrindən isə İsa bulağı, Cıdır düzü, Turşsu və Şirlan mineral sularını və Çətir şəlaləsi kimi ekoturizm abidələr mövcuddur.

Şəkil 1.2 Şuşa rayonunda turizm potensialı

İstinad: “Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu”.2022, səh. 198

Qarabağda yerləşən Amaras monastırı, Gəncəsər monastırı, Qızıl kilsə, Şuşa qalası, Xudafərin körpüləri, Şuşa Çıdır düzü, Saatlı məscidi və Yuxarı Gövhər Ağa məscidi kimi mədəni irs obyektləri bölgənin zəngin tarixini və mədəni müxtəlifliyini nümayiş etdirir. (Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu, 2022)

Qarabağın mədəni turizm üçün unikal potensialı var. Qarabağda turizmin inkişafında tarixi abidələrin bərpası və mühafizəsi, eləcə də onların turizm fəaliyyətinə cəlb edilməsi əsas rol oynayır. (Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu, 2022)

1.2. Qarabağda təbii resursların turizmdə rolu

Qarabağın təbii sərvətləri - dağları, meşələri, çayları, mineral bulaqları ekoturizm və sağlamlıq turizmi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. İstisu, Tərtər, Bazarçay və Mehri çayları kimi təbii sərvətlər gələcəkdə kurort turizmi üçün böyük imkanlar açır. (Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu, 2022)

Cədvəl 1.2 Qarabağın fiziki və iqtisadi xəritəsinin uzlaşdırılması

Ərazi	Fiziki coğrafiyası	İqtisadi istiqamət
Şuşa	Dağlıq ərazisində, 1400-1800 m yüksəklikdə yerləşir.	Turizm, mədəni irs, sağlamlıq turizmi əsas istiqamətlərdir.
Füzuli	Düzənlik və dağətəyi ərazisi.	Kənd təsərrüfatı, sənaye, bərpa və tikinti işləri aiddir.
Xocalı	Meşəlik və dağlıq ərazisindədir.	Meşə məhsulları, ekoturizm imkanları aiddir.
Ağdam	Qarabağ düzənliyi, mülayım iqlim.	Taxılçılıq, üzümçülük, sənaye bərpası.
Bərdə	Kür-Araz ovalığında, suvarılan torpaqlarda yerləşir.	Kənd təsərrüfatı, emal sənayesi.
Tərtər	Qarabağ çay hövzəsi, dağətəyi zonaya aiddir.	Suvarma, bağçılıq, pambıqçılıq ilə məşhurdur.
Xocavənd	Dağətəyi və dağlıq zonalar aiddir.	Ekoloji turizm, kənd təsərrüfatı.
Ağcabədi	Düzənlik ərazisi, suvarma üçün əlverişli ərazisindədir.	Maldarlıq, pambıqçılıq və kənd təsərrüfatı.
Xankəndi	Dağlıq relyef, meşəlik sahələr aiddir.	Turizm, sənaye və xidmət sektoru (potensial).

Mənbə: Milli Atlasın, Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Həsən Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu və Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qarabağ iqtisadi rayonu ərazisindən axan çaylar və su anbarları: Tərtər çayı, Həkəri çayı və Xudafərin su anbarı. Belə su ehtiyatları çay turizmi, balıqçılıq və istirahət üçün imkanlar yaradır. Ekoturizmin inkişafı ətraf mühitin mühafizəsinə də öz töhfəsini verəcək. (Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu, 2022)

Cədvəl 1.3 Qarabağ iqtisadi rayonlarının fiziki və iqtisadi xüsusiyyətləri cədvəli

İqtisadi rayon	**Ən hündür nöqtəsi**	**Ərazisi**	**Relyefi**	**Landşaftı**
Şuşa	2200 m (Şuşa dağları)	1320 km²	Dağlıq, yüksək dağlıq	Dağlıq və meşəlik ərazisi
Füzuli	1340 m	1400 km²	Düzənlik, alçaq dağətəyi ərazi	Quru düzənlik, çay vadisləri

Xocalı	2200 m	1300 km²	Dağlıq, meşəlik ərazi	Meşəlik və dağlıq ərazisi
Ağdam	1500 m (Qarabağ silsiləsi)	1100 km²	Qarabağ düzənliyi	Düzənlik, kənd təsərrüfatı
Bərdə	1000 m (Qarabağ silsiləsi)	1700 km²	Kür-Araz ovalığı, düzənlik ərazisi	Suvarma sahələri, düzənlik
Tərtər	1450 m	1200 km²	Qarabağ çay hövzəsi	Çay vadisi, düzənlik
Xocavənd	2400 m (Murovdağ)	1500 km²	Dağlıq, yamaqlı ərazi	Dağlıq və meşəlik ərazisi
Ağcabədi	600 m	2000 km²	Düzənlik, suvarma üçün əlverişli ərazi	Suvarma sahələri, kənd təsərrüfatı

Mənbə: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Coğrafiya İnstitutu, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Milli Atlas, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. İqtisadi islahatların təhlili və kommunikasiya mərkəzi, Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu, 2022

Qrafik. 1.1 Qarabağ iqtisadi rayonlarının ərazi (km²) və ən hündür nöqtələrinin (metrlə) müqayisəsini qrafiki

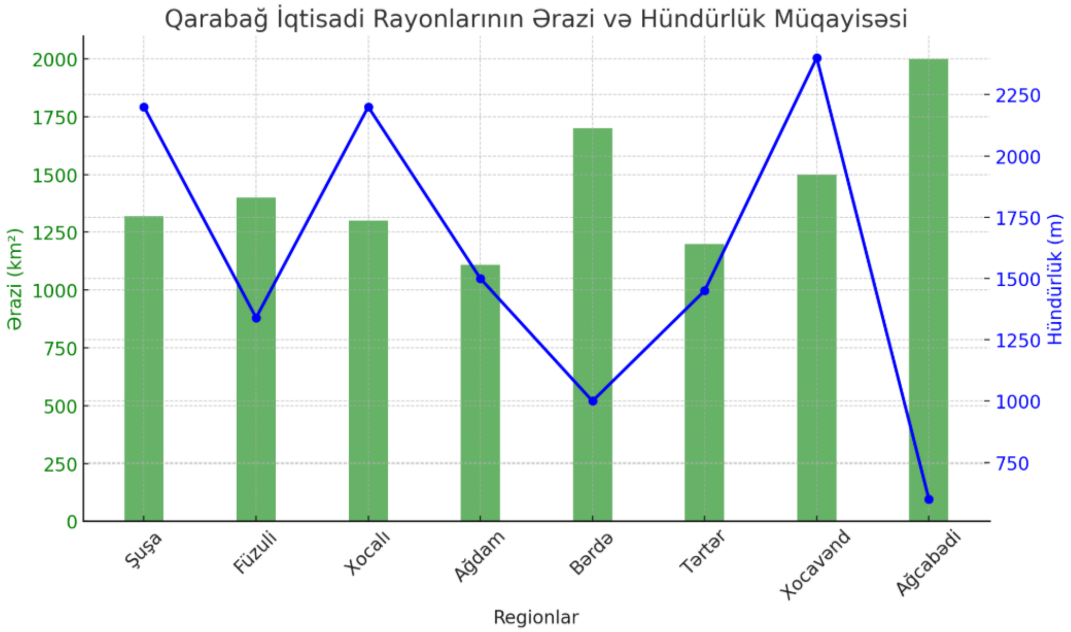

Mənbə: Milli Atlas məlumatı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Yuxarıdakı qrafikdə Qarabağın iqtisadi rayonlarının ərazisi (km²) və ən yüksək nöqtələrinin (metr) müqayisəsi göstərilir.

• Yaşıl xətlər ərazilərin ölçüsünü göstərir.

• Qrafikdəki mavi xətt hər bölgənin ən yüksək nöqtəsini göstərir.

Bu qrafiklərdən istifadə etməklə rayonların həm fiziki relyefini, həm də iqtisadi və coğrafi xüsusiyyətlərini aydın şəkildə müqayisə etmək olar.

Qarabağ iqtisadi rayonunda resurs potensialının ümumi mənzərəsi

Zəngin təbii sərvətləri, müxtəlif relyef xüsusiyyətləri və əlverişli iqlimi ilə Qarabağ iqtisadi rayonu turizmin inkişafı üçün mühüm potensiala malikdir. Bu bölgəyə daxil olan rayon və şəhərlər (Xankəndi, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər) həm ekoloji, həm də mədəni irs baxımından qiymətli sərvətlərə malikdir.

Cədvəl 1.4 Qarabağ reqionunun turizmin inkişafında resurs potensialı

Turizm imkanları	Ərazi	Perspektiv istiqamətləri
Mədəni-tarixi turizm	Şuşa, Ağdam	Mədəniyyət marşrutları, muzeylər
Ekoturizm və dağ turizmi	Laçın, Kəlbəcər	Trekking, kamping, təbiət marşrutları
Sağlamlıq turizmi	Kəlbəcər (İstisu)	Termal su kurortları
Aqro-turizm	Füzuli, Zəngilan	Kənd təsərrüfatı, termal sular
Festival və tədbir turizmi	Şuşa	Musiqi və poeziya festivalları

Xankəndi dağlıq ərazidə yerləşir və sıx meşə örtüyü ilə seçilir. Mülayim dağ iqlimi ilə seçilən bu şəhərdə turizmin əsas istiqamətlərindən biri də mədəniyyət və tarixi abidələri ziyarət etməkdir. Ərazidə infrastrukturun bərpası və təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirildiyindən hazırda turizm fəaliyyəti məhduddur. Ağcabədi düzənlik relyefi ilə yanaşı, əlverişli torpaqları və kənd təsərrüfatı potensialı ilə də seçilir. Kənd və atçılıq turizmi üçün əlverişli şərait var. Xüsusilə, "Qarabağ Atçılıq Kompleksi" bu sahədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ağdam rayonunun əsas təbii sərvətləri əkin sahələri və su ehtiyatlarıdır. Relyefi əsasən yarı düzənlik olan ərazi tarixi yerlərə, xüsusən də Çörək Muzeyi kimi obyektlərə ekskursiya etmək imkanı yaradır. Hazırda şəhərdə genişmiqyaslı yenidənqurma işləri aparılır. Hal-hazırda şəhərin genişmiqyaslı yenidənqurması aparılır. Bərdə düzənlik ərazidə yerləşir və suvarma sistemi ilə təchiz olunmuş kənd təsərrüfatı torpaqlarına malikdir. Tarixi abidələrlə zəngin olan və şəhər turizmi üçün əlverişli mühitə malik olan bu ərazi həm də rayonun iqtisadi və inzibati mərkəzlərindən biridir. Füzuli rayonu kənd təsərrüfata əlverişli torpaqlar, çınqıl yataqları kimi sərvətlərə malikdir. Relyef yarı düzənlikdir və burada yerləşən Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı gələcək turist axını üçün regiona strateji imkanlar yaradır. Transsərhəd turizm potensialı da əhəmiyyətlidir. Xocalı meşələri və mineral bulaqları ilə diqqəti cəlb edir. Dağlıq ərazi və sərt iqlim tarixi yaddaşa söykənən turizm fəaliyyətinin inkişafı üçün ilkin şərait yaradır. Xocalı Soyqırımı Memorial Kompleksi ilə bağlı layihələr gələcəkdə bu istiqaməti daha da irəli apara bilər. Xocavənd rayonunda sıx meşə örtüyü və təmiz təbii su mənbələri ekoturizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Dağətəyi iqlim və müxtəlif relyef bu ərazidə planlaşdırılan turizm marşrutlarını daha da maraqlı edə bilər. Şuşa Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi hesab olunur. Bu dağ şəhəri mineral

suları, tarixi abidələri və Xarıbülbül festivalı ilə məşhurdur. Şuşa yüksək dağlıq iqlimi və gözəl təbiəti sayəsində mədəniyyət və festival turizmi üçün mühüm məkana çevrilib. Tərtər isə əsasən düzənlik relyefə malikdir və Tərtər çayı boyunca yerləşən bağçılıq və əkinçilik sahələri ilə tanınır. Burada yerli təşəbbüslər nəticəsində çay turizmi və kənd həyatını əks etdirən turizm formaları inkişaf edir. (İmrani, Z., Zeynalova, K., 2025, səh. 20, səh. 110, səh. 118, səh 129) (Dövlət Turizm Agentliyi: tourism.gov.az), (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi: stat.gov.az), ("Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası", 2020) (Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi)

Cədvəl 1.5 Qarabağ iqtisadi rayonun resurs potensialı

Rayon/şəhər	Təbii ehtiyatlar	İqlim şəraiti	Relyef xüsusiyyətləri	Turizm imkanları	Əlavə qeydlər
Xankəndi	Meşə sahələri, bulaq mənbələri	Yumşaqa dağ iqlimi	Dağlıq relyefi	Tarixi abidələr və mədəni tədbirlər üçün potensial	Hal-hazırda yenidənqurma prosesi gedir
Ağcabədi	Qarabağ düzənliyi, suvarılan əkin sahələri	Quru və isti düzənlik iqlimi	Düzənlik sahəsi	Atçılıq və kənd turizmi imkanları	Qarabağ Atçılıq Kompleksi yerləşır
Ağdam	Şoranlaşmış torpaq sahələri, əkinə yararlı torpaqlar	Mülayim iqlim şəraiti	Yarımdüzənlik relyefi	Çörək Muzeyi, tarixi yerlərə səyahətlər	Şəhər məhələli şəkildə bərpa olunur
Bərdə	Suvarma sistemi ilə əkin sahələri	İsti və mülayim iqlim	Düzənlik relyefi	Tarixi abidələr, türbələr və şəhər gəzintiləri	Bölgənin inzibati və iqtisadi mərkəzlərindən biridir
Füzuli	Qum və cınqıl yataqları, münbit torpaq	Yumşaq iqlim	Yarımdüzənlik əraziləri	Füzuli Beynəlxalq Hava liman, sərhəd turizmi üçün potensial	Bölgənin nəqliyyat qovşaqlarından biridir
Xocalı	Mineral sular, sıx meşəlik sahələr	Dağlıq iqlimi	Dağ relyefi	Tarixi yaddaş yönümlü turizm, memorial layihələr	Soyqırımı memorialı üçün hazırlıq görülür
Xocavənd	Meşə örtükləri, təbii bulaqlar	Dağətəyi iqlim	Dağlıq ərazisi	Ekoloji və dağ turizminə uyğun təbii mühit	Ekoturizm marşrutları yaradılır
Şuşa	Dağ bulaqları, müalicəvi mineral sular	Yüksək dağ iqlimi	Qayal və dağ relyefi	Mədəni turizm, festivallar və tarixi yerlər	Azərbaycan mədəniyyətinin simvol şəhəri
Tərtər	Tərtər çayı və ətraf kənd	Yumşaq iqlim	Düzənlik relyefi	Su və bağçılıq turizmi sahəsində potensial	Yerli əhalinin təşəbbüsləri ilə fəaliyyət genişlənir

	təsərrüfatı sahələri				

Mənbə: (Dövlət Turizm Agentliyi: tourism.gov.az), (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi: stat.gov.az), ("Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası", 2020) (Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi) mənbələri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Cədvəl 1.6 Potensialın ümumi qiymətləndirmə cədvəli

Rayon	Əsas turizm imkanları	Relyef/landşaft	İnfrastrukturun vəziyyəti
Şuşa	Mədəni və musiqi turizmi	Dağlıq, qayalıq	Yenidən qurulmuş yollar, yüksək səviyyəli resort və SPA otelləri, konfrans zalları
Kəlbəcər	Sağlamlıq və SPA turizmi	Dağlıq, termal bulaqlar	İstisu kurortu bərpa olunur
Laçın	Ekoturizm və dağ yürüşləri	Meşəlik, yüksək dağlar	Turizm marşrutları müəyyənləşdirilir
Ağdam	Tarixi yerlərə ziyarət və aqroturizm	Düzənlik və dağətəyi relyef	İnfrastruktur yenilənir
Zəngilan	Ekoturizm, dağ turizmi və bağçılıq	Arazboyu çay düzənliyi	Yaşıl kənd layihələri

Cədvəl 1.7 Potensialın digər müqayisəli cədvəli

Rayon	Təbii Resurslar	Relyef və landşaft	İqtisadi potensial	Turizm resursları
Şuşa	Mineral sular və bulaqlar, təbii dağ süxurları	Dağlıq, qayalıq relyefi	Mədəniyyət və turizm	Şüşa Qala kompleksi, Cıdır düzü, Xarıbülbül festivalları və tədbirlər
Xankəndi	Meşə resursları, torpaq ehtiyyatları	Dağətəyi və meşəlik əraziləri	Yüngül sənaye	Dağ turizmi, Şəhərdaxili muzey və parklar
Xocalı	Daş, qum kimi tikinti materialları	Yüksəklik dəyişkənliyi olan ərazi	Kənd təsərrüfatı	Ekoturizm potensialı, təbiət marşrutları
Xocavənd	Dağ çayları və meşələr	Dağətəyi və dağlıq sahəsi	Kənd təsərrüfatı və aqroturizm	Dağ yürüşləri, təbiət mənzərələri
Ağdam	Qarabağ düzənliyi, torpaq ehtiyyatları	Aran və dağətəyi ərazilər	Aqrar və sənaye	Çörək muzeyi, mədəni irs turizmi

1.3. Qarabağ regionunda turizmin mövcud vəziyyəti

Qarabağ iqtisadi rayonu Azərbaycanın yüksək turizm potensialına malik, tarixi, mədəni və təbii sərvətləri ilə zəngin bölgələrindən biridir. Son illər həyata keçirilən bərpa və infrastruktur layihələri bu ərazilərin turizm baxımından inkişafına təkan verib. Aşağıda akademik mənbələrə əsaslanaraq Xankəndi, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonlarının şəhərlərində turizmin hazırkı vəziyyəti və inkişaf perspektivləri təqdim olunur. Xankəndi şəhəri Qarabağ

bölgəsinin mərkəzi şəhərlərindən biri kimi turizm potensialının inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şəhərin yaxınlığında yerləşən təbiət və tarixi abidələr, eləcə də mədəniyyət nümunələri turizm üçün cəlbedici yerlər hesab edilir. Eyni zamanda, şəhərin infrastrukturunun bərpası və yenidən qurulması turizm sektorunun inkişafına şərait yaradır. Ağcabədi rayonu zəngin mədəni irsi və tarixi abidələri ilə məşhurdur. Regionda yerləşən mədəniyyət mərkəzləri, muzeylər və digər tarixi yerlər turizm üçün mühüm resurslardır. Eyni zamanda rayonda keçirilən mədəni tədbirlər, festivallar turistlərin marağına səbəb olur. Ağdam rayonu Qarabağ bölgəsinin mühüm mədəni və tarixi mərkəzlərindən biridir. Rayon ərazisində yerləşən Şahbulaq qalası, Ağdam Cümə məscidi və digər tarixi abidələr turizm üçün cəlbedici yerlərdir. Rayonun infrastrukturunun bərpası və turizm obyektlərinin yenidən qurulması turizm sənayesinin inkişafına təkan verir. Bərdə rayonu zəngin tarixi-mədəni irsi ilə məşhurdur. Rayonda yerləşən tarixi abidələr, muzeylər və mədəniyyət mərkəzləri turizm üçün mühüm resurslardır. Eyni zamanda rayonda keçirilən mədəni tədbirlər, festivallar turistlərin marağına səbəb olur. Füzuli rayonu təbii və mədəni sərvətlərlə zəngindir. Rayon ərazisində yerləşən Azıx mağarası, tarixi abidələri və təbiət gözəllikləri turizm üçün cəlbedici yerlərdir. Rayonun infrastrukturunun bərpası və turizm obyektlərinin yenidən qurulması turizm sənayesinin inkişafına təkan verir. Xocalı rayonu zəngin tarixi və mədəni irsi ilə tanınır. Rayonda yerləşən tarixi abidələr, mədəniyyət mərkəzləri və digər turizm obyektləri turizm üçün əhəmiyyətli resurslardır. Eyni zamanda, rayonda keçirilən mədəni tədbirlər və festivallar turistlərin marağını cəlb edir. Xocavənd rayonu zəngin tarixi və mədəni irsi ilə tanınır. Rayonda yerləşən Amaras monastırı və digər tarixi abidələr turizm üçün cəlbedici məkanlardır. Rayonun infrastrukturunun bərpası və turizm obyektlərinin yenidən qurulması turizm sektorunun inkişafına təkan verir. Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olaraq, zəngin tarixi və mədəni irsi ilə tanınır. Şəhərdə yerləşən Xan qızı Natəvanın evi, Üzeyir Hacıbəyovun ev-muzeyi, Cıdır düzü və digər tarixi abidələr turizm üçün cəlbedici məkanlardır. Şəhərin infrastrukturunun bərpası və turizm obyektlərinin yenidən qurulması turizm sektorunun inkişafına təkan verir. Tərtər rayonu zəngin tarixi və mədəni irsi ilə məşhurdur. Rayon ərazisində yerləşən tarixi abidələr, mədəniyyət mərkəzləri və digər turizm obyektləri turizm üçün mühüm resurslardır. Eyni zamanda rayonda keçirilən mədəni tədbirlər, festivallar turistlərin marağına səbəb olur. Qarabağ bölgəsində turizmin inkişafı məqsədilə həyata keçirilən bərpa və infrastruktur layihələri, tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və yenidən qurulması, turizm obyektlərinin yaradılması, mədəni-kütləvi tədbirlərin təşkili rayonun turizm potensialını artırır. Bu istiqamətdə aparılan işlər rayonun iqtisadi inkişafına və sosial rifahına müsbət təsir göstərir. (Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu, 2022)

2020-ci ildə ərazilər azad edildikdən sonra Qarabağda bərpa və yenidənqurma işləri geniş vüsət almağa başlayıb. Turizm obyektlərinə layihələndirmə və

investisiyalar artır. Hazırda Şuşada bir neçə mehmanxana, mədəniyyət ocağı açılıb. Zəngəlan və Laçında da beynəlxalq hava limanları fəaliyyətə başlayıb. Lakin mina təhlükəsi, infrastrukturun tam bərpa olunmaması kimi problemlər hələ də mövcuddur. (Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu, 2022, səh 17)

Cədvəl 1.8 Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin mövcud vəziyyəti (2024-cü il etibarilə)

Rayon/şəhər	Turizm növləri	Mövcud infrastruktur	Hazırki vəziyyət (2024)	Qeydlər/Potensial
Şuşa	Mədəni-tarixi, festival turizmi	Bərpa olunan yollar, otellər və konfrans zalları	Yüksək dinamika, əsas mədəni mərkəz sayılır	Xarıbülbül festivalı, Şuşa qalası
Xankəndi	Şəhər turizmi, mədəniyyət	Yenidənqurma başlanıb	Turizmə hələlik qapalı, təhlükəsizlik mərhələsində	Yenidən məskunlaşma gözlənilir
Ağdam	Tarixi, aqro, memorial turizmi	Çörək muzeyi bərpa edilir	Tədricən canlanma, turlar təşkil olunur	Ağdam şəhəri "Qafqazın Xirosiması" kimi təqdim olunur
Füzuli	Mədəni, sərhəd zonaları turizmi	Beynəlxalq hava limanı, yollar	Aşağı səviyyə, ancaq strateji əhəmiyyətli, əsasən nəqliyyat qovşağı kimi tanınır	Aeroport turizmi üçün qapı rolunda
Xocavənd	Ekoturizm, dağ turizmi	Meşə marşrutları müəyyən edilir	İnkişaf üçün planlaşdırılma mərhələsində	Təbii landşaftlar cəlbedicidir
Xocalı	Əsasən dağ və tarixi yaddaş turizmi	Minimal infrastruktur və infrastrukturun bərpası gedir	Hələlik məhdud turizm fəaliyyəti	Xocalı soyqırımı memorial kompleksi planlaşdırılır
Tərtər	Çay turizmi, kənd turizmi	Tərtər çayı ətrafında imkanlar	Lokal səviyyədə turizm təşəbbüsləri	Təbii çay sistemləri və bağçılıq
Bərdə	Tarixi dini, şəhər turizmi	Otellər, yollar mövcuddur	Aktiv turizm zonası sayılır	Ələxan türbəsi və tarixi abidələr mövcuddur
Ağcabədi	Aqro və kənd turizmi	Qarabağ atçılıq kompleksi mövcuddur	Turizm potensialı mövcuddur	Atçılıq və etnoqrafik turizm üçün baza

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi – Qarabağ üzrə Turizm Bərpa Planı, 2023, Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu, 2022 , səh 185)

Qrafik 1.2 Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin mövcud vəziyyıti (2024)

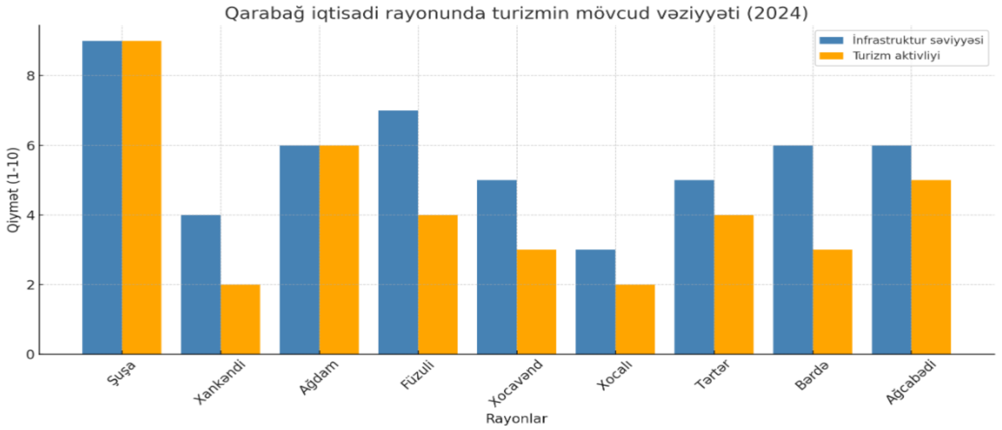

Mənbə: Dövlət Turizm Agentliyi: tourism.gov.az, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi: stat.gov.az, "Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlara bölgüsü haqqında" Prezident Fərmanı, 2021, "Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası", 2020, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi

Yuxarıdakı qrafikdə Qarabağ iqtisadi rayonunun 9 inzibati ərazi vahidində (Şərqi Zəngəzur çıxılmaqla) 2024-cü ilə dair turizm infrastrukturunun səviyyəsi və turizm fəaliyyətinin aktivliyi müqayisəli şəkildə göstərilir.

Cədvəl 1.9 Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin cari vəziyyəti üzrə SWOT təhlili

Güclü tərəflər (Strengths)	**Zəif tərəflər (Weaknesses)**
Zəngin təbii ehtiyatlar: dağlar, meşələr, mineral bulaqlar, çaylar.	Dağılmış infrastruktur (yollar, mehmanxanalar, rabitə və kommunikasiya).
Tarixi və mədəni irs obyektlərin çoxluğu: Şuşa, Ağdam, Xocalı və s.	Turizm xidmətləri üzrə ixtisaslaşmış yerli kadrların çatışmazlığı.
Dövlət dəstəyi və post-münaqişə dövrü üçün xüsusi inkişaf proqramları.	Bəzi ərazilərdə hələ də mövcud olan mina təhlükəsi.
Beynəlxalq maraq və xarici investorların diqqəti.	İctimai nəqliyyat və informasiya təminatında boşluqlar.
Milli kimliyin və mədəniyyətin simvolu kimi tanınan ərazilər.	Turizmə dair vahid marketinq, brendinq və hazır turizm məhsulun olmaması.
İmkanlar (Opportunities)	**Təhlükələr (Threats)**
Regionun beynəlxalq səviyyədə tanıdılması və turizm sərgilərində təqdimatı, həmçinin konfransların təşkili, Şuşada bir çox otellərin və konfrans zalların mövcudluğu	Geosiyasi risklər və regional sabitliyə dair narahatlıqlar.

Ekoturizm, aqroturizm və etnoturizm kimi yeni turizm növlərinin inkişafı.	Rəqabət qabiliyyətli infrastruktur qurulmazsa, investor marağının azalması.
Yeni hava limanlarının istifadəyə verilməsi (Füzuli hava limanı).	Turistlər üçün təhlükəsizlik və informasiya boşluqları.
Xarıbülbül festivalı və digər mədəni tədbirlər vasitəsilə turizm axınının artırılması.	Rəqəmsal informasiya infrastrukturunun zəifliyi səbəbindən tanıdılmama problemi.
İctimai özəl tərəfdaşlıq modelləri və yerli icmaların iştirakı ilə turizm layihələri.	Əhalinin bəzən məcburi köç statusundan çıxmamış olması – sosial adaptasiya çətinliyi.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi. (2023). *İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm potensialının inkişafı üzrə strateji yol xəritəsi*. Baku: DTA., Əhmədova, S. (2022). Qarabağ bölgəsinin turizm imkanları və inkişaf perspektivləri. *Turizm və Sosial Elmlər Jurnalı*, 8(1), 45-58 mənbələri üzrə müəllif tərəfindən hazırlanıb

II FƏSİL: Qarabağda turizmin inkişaf imkanları və çağırışları

2.1. Qarabağ regionunun iqtisadi potensialı və turizmə təsiri

Qarabağ iqtisadi rayonu iqtisadi gücü və resursları ilə seçilən regiondur. Bu ərazi müxtəlif iqtisadi sahələrin inkişafı üçün potensiala malikdir və eyni zamanda turizmin inkişafı üçün mühüm imkanlar yaradır. Bölgənin turizm sektorunun inkişafına təsir edən əsas amillər sırasında sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və infrastruktur layihələrinin gedişi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qarabağ regionunun iqtisadi imkanları və turizmə təsiri

Son vaxtlar Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişafı xeyli sürətlənib. Məkan ərazisində kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sahələrinin dirçəlməsi ilə yanaşı, infrastrukturun əsaslı şəkildə yeniləşdirilməsi regionun iqtisadi gücünü artırmış və turizm sahəsinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

Qarabağda kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sahələrinin inkişafı turizmlə paralel davam etdirilir.

Yeni salınan avtomobil yolları, beynəlxalq hava limanları, texnoparklar bu regionun iqtisadi gücünü artırır və turizmə kömək edir.

Bundan əlavə, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda planlaşdırılan "yaşıl enerji zonası" ekoturizmi stimullaşdıracaq.

İqtisadi imkanlar və infrastrukturun inkişafı

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə genişmiqyaslı infrastruktur layihələri həyata keçirilir. Bu kontekstdə Füzuli və Zəngilan beynəlxalq hava limanları artıq işə düşüb, Laçın Beynəlxalq Hava Limanı isə inşa olunur. Eləcə də Bərdə–Ağdam və Horadiz–Ağbənd dəmir yolu xətlərinin qurulması regionun nəqliyyat və logistika şəbəkəsinin möhkəmləndirilməsinə hesablanıb (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2024). Kənd təsərrüfatı sektoru da prioritet istiqamətlərdəndir. Füzuli rayonunda 25,5 min hektara yaxın otlaq və biçənək sahələrinin olması heyvandarlığın inkişafı üçün münasib imkanlar yaradır. Ağdam rayonu isə kənd təsərrüfatı və sənaye potensialının birliyi ilə seçilir (DSK.az, 2024). 2024-cü il ərzində Qarabağ iqtisadi rayonunda ümumilikdə 984 yeni iş yeri yaradılıb. Bu iş yerlərinin bölgüləri belədir: Ağcabədi – 113, Ağdam – 135, Bərdə – 115, Füzuli – 52, Xocalı – 6, Xocavənd – 52, Şuşa – 275 və Tərtər – 236 (İqtisadiyyat.az, 2024).

Turizm imkanları

Qarabağ ərazisi zəngin keçmişi və mədəni irsi ilə dövlət və dünya turizmi üçün yüksək imkanlara sahibdir. Xüsusilə, Şuşa qəsəbəsi Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı təyin edilmiş və burada bir neçə mədəniyyət tədbirləri, şənliklər və sərgilər keçirilir (Azerbaijan-news.az, 2024). Xankəndi şəhərində turizm infrastrukturunun

bərpası və yenilənməsi prosesi davam edir. "Qarabağ" və "Palace" otelləri işə başlamış, yeni ictimai-iaşə obyektləri və ticarət mərkəzləri istifadəyə verilmişdir (Yeni Azərbaycan Qəzeti, 2024). Xocavənd rayonunun Tuğ kəndi isə öz tarixi-memarlıq üslubu və təbii gözəllikləri ilə ekoturizm, mədəni turizm və aqroturizm üçün münasib şərait təqdim edir (Xalq Qəzeti, 2024). Qarabağda kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sahələrinin eyni zamanda inkişaf etdirilməsi, yeni infrastruktur layihələrinin icrası və turizm obyektlərinin yaradılması regionun iqtisadi canlanmasını gücləndirmişdir. Bu proses həm daxili, həm də xarici turistlərin cəlb edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır və Qarabağın beynəlxalq turizm xəritəsində öz yerini tutmasına şərait yaradır.

Xankəndi

Xankəndi, inşaat, sənaye və xidmət sahələrində bərpa imkanlarına malikdir. Bu, turizmin inkişafı üçün mühüm bir hazırlıq mərhələsi sayılır, çünki infrastruktura yatırım turizmin inkişafını sürətləndirə bilər. Lakin, regionda təhlükəsizlik və məskunlaşma prioritet məsələlərdir. (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiqlənmiş "İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və inkişafı üzrə əsas istiqamətlər").

Ağcabədi

Ağcabədi, kənd təsərrüfatı sahəsində pambıq, taxıl və heyvandarlıq istehsalı ilə diqqət çəkir. Bu ərazi, kənd həyatını əks etdirən turlar və atçılıq mərkəzləri üçün əlverişli şəraitə malikdir. Qarabağ Atçılıq Mərkəzi bu turizm istiqamətini dəstəkləyən əhəmiyyətli bir obyektdir. (Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi – Nəqliyyat və infrastruktur layihələri hesabatları).

Ağdam

Ağdam, yeni sənaye parklarının və kənd təsərrüfatı imkanlarının inkişafına yönəlmiş bir ərazidir. Tarixi məkanların dirçəldilməsi isə turizmin inkişafı üçün əsas stimullardan biri ola bilər. Xüsusilə, "Çörək Muzeyi" və dağıntıların turistik təqdimatı regionun turizm potensialını artıran əhəmiyyətli layihələrdən biridir. (BMT İnkişaf Proqramı və İqtisadiyyat Nazirliyi birgə hesabatı, 2023).

Bərdə

Bərdə, regionun nəqliyyat qovşağı olması və güclü logistika ilə xidmət sektorunun inkişafı ilə xarakterizə olunur. Dini və memarlıq abidələri, şəhər turlarının əsasını təşkil edərək turizmə böyük töhfə verə bilər. Həmçinin, regional bazarlara yaxınlıq bu ərazidə turizmin inkişafını dəstəkləyir. (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2022).

Füzuli

Füzuli, nəqliyyat və logistika mərkəzi kimi mühüm bir ərazidir. Beynəlxalq hava limanının olması, turistlərin bölgəyə girişini asanlaşdırır və turizm sektorunun inkişafına təsir edir. Füzuli, eyni zamanda məhsuldar torpaqlara malikdir ki, bu da kənd təsərrüfatı turizminin inkişafına şərait yaradır. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi).

Xocalı

Xocalı, təbiiehtiyatlarvə dağətəyi kənd təsərrüfatı sahələri ilə zəngindir. Bu ərazi, tarixi yaddaş üzərində qurulacaq turizm növləri üçünböyükimkanlar təqdim edir. Lakin, burada infrastruktura hələilkmərhələdədir və inkişaf üçün əlavə işlər tələb olunur. (Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi).

Xocavənd

Xocavənd, meşə və təbii su resursları ilə zəngin bir ərazidir. Bu region, dağ yürüşləri və ekoturizmə uyğun potensiala malik sahələrə sahibdir. Gələcəkdə ekoloji marşrutların planlaşdırılması ilə, ərazinin turizm potensialı daha da artacaqdır. (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2022).

Şuşa

Şuşa, mədəniyyət və xidmət sektorlarında mərkəz kimi formalaşır. Festival, muzey və tarixi yerlər üzrə turizm çox maraqlı səviyyəyə çatır. Bu şəhər, Azərbaycanın mədəniyyət rəmzi olaraq beynəlxalq aləmdə tanınır və turizm üçün əhəmiyyətlibir mərkəzə çevrilir. (BMT İnkişaf Proqramı və İqtisadiyyat Nazirliyi birgə hesabatı, 2023).

Tərtər

Tərtər, kənd təsərrüfatı sahəsində xüsusilə bağçılıq və çay ətrafı əkinçiliklə məşğuldur. Bu bölgədə kənd həyatına əsaslanan turizm təşəbbüsləri artmaqdadır və yerli topluluqların iştirakı ilə turizm sahəsində inkişaf baş verir. (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il tarixli sərəncamı).

Bu məlumatlar, Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadi imkanları və turizmə təsirini qiymətləndirən müxtəlif mənbələrdən əldə olunmuşdur. Regionun turizm sahəsinin inkişafı üçün əhəmiyyətli infrastruktur layihələri və sosial-iqtisadi fürsətlər vardır. Qarabağ iqtisadi rayonunda iqtisadi cəhətdənən yüksək inkişaf etmiş Şuşa şəhəridir. Bu həm də Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət şəhəri adını qazanıb. Bu da, əlbəttə ki,turizmin inkişafı cəhətindən özünü büruzə verir. Şuşa şəhəri işğaldan azad olunduqdan sonra ora gedən turistlərin sayı kəskin çoxalmışdır. Bu onun zəngin tarixinə və mədəni irsinə sahib olduğunu göstərir. Eyni zamanda Füzuli şəhəri də Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadi inkişaf baxımından inkişaf etmiş şəhərlərindən və mərkəzlərindən hesab olunur. Onun inkişafa kömək edən əsas amillərdən biri burada inşa edilən Beynəlxalq statuslu Hava limanı olmuşdur.

Cədvəl 2.1 Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadi imkanları və turizmə təsiri

Rayon	Əsas iqtisadi imkanlar	Turizmə təsiri	Əlavə qeydlər
Xankəndi	Yikinti. sənaye və xidmət sektorları üzrə yenidənqurma proqramları	İnfrastrukturun qurulmasım turizm sektorun inkişafı üçün əsas rol oynayır və əsas hazırlıq mərhələsidir	Təhlükəsizlik və məskunlaşma prioritedidir
Ağcabədi	Pambıqçılıq, taxıl və heyvandarlıq kimi kənd təsərrüfatı sahələri	Kənd təsərrüfatını əks etdirən turlar və atçılıq mərkəzi üçün uyğun şərait	Qarabağ Atçılıq mərkəzi mövcuddur
Ağdam	Yeni sənaye parkları, kənd təsərrüfatı və beynəlxalq yükdaşıma imkanları	Tarixi yerlərin canlandırması turizm üçün əsas stimul ola bilər	"Çörək muzeyi" və dağıntıların turistik təqdimatı önəmlidir
Bərdə	Regionun əsas nəqliyyat qovşaqların biri kimi tanınır, loqistika və xidmət sektoru	Dini mə memarlıq abidələri şəhər turarı üçün baza rolunu oynaya bilər	Regional bazarlara yaxınlıq turizmi dəstəkləyə bilər
Füzuli	Nəqliyyat və loqistika mərkəzi kimi inkişaf edən ərazi, məhsuldar torpaqlar	Beynəlxalq hava limanı ilə turistlərin bölgəyə çıxışını asanlaşdırır	Turistlər üçün giriş qapı rolunu oynayır
Xocalı	Təbii ehtiyatlar və dağətəyi kənd təsərrüfatı sahələri	Tarixi yassaş üzrə qurulacaq turizm növləri üçün zəmin var	İnfrastruktur hələ ilkin mərhələdədir
Xocavənd	Meşə və təbii su resursları ilə zəngin ərazi	Dağ yürüşləri və ekoturizm üçün uyğun potensial sahələr mövcuddur	Gələcək ekoloji marşrutları planlaşdırır
Şuşa	Mədəniyyət və xidmət sahələrində mərkəz kimi formalaşır	Festival, muzey və tarixi məkanlar üzrə turizm cəlbedici səviyyədədir	Azərbaycan mədəniyyət simvolu kimi təqdim olubur
Tərtər	Kənd təsərrüfatı, xüsusi bağçılıq və çay ətrafı əkinçilik	Kənd həyatına əsaslanan turizm təşəbbüsləri artmaqdadır	Yerli icmaların iştirakı ilə turizm formalaşır

Mənbə: (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiqlənmiş "İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və inkişafı üzrə əsas istiqamətlər"), (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi: www.stat.gov.az) ("Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonlarının Sosial-İqtisadi İnkişaf Konsepsiyası"), (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2022), Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi – Nəqliyyat və infrastruktur layihələri hesabatları, BMT İnkişaf Proqramı və İqtisadiyyat Nazirliyi birgə hesabatı: "Post-münaqişə ərazilərinin iqtisadi imkanları", 2023.

2023-cü il ərzində Azərbaycana təqribən 6,7 milyard ABŞ dolları həcmində birbaşa xarici investisiya qoyulub. Bu vəsaitin əksəriyyəti neft-qaz sahəsinə yönəldilsə də, qeyri-neft sektoruna da əhəmiyyətli miqdarda investisiyalar ayrılmışdır (Report.az).

Cədvəl 2.2 2023-cü ildə Azərbaycana birbaşa xarici investisiya qoyan ilk beş ölkə

Sıra	Ölkə	İnvestisiya məbləği (mlrd ABŞ dolları)
1	Böyük Britaniya	1,9
2	Türkiyə	1,3

3	Kipr	0,792
4	Rusiya	0,617
5	İran	0,396

Mənbə: Dovlət statistika komitəsi, 2024

Bu ölkələrin hamısı əsas enerji, tikinti və xidmət sektoruna yönəlin

Qarabağ Bölgəsinə Sərmayələr

Qarabağ bölgəsinə xarici sərmayələrin cəlbi hələlik məhduddur. İndiki vaxtda ərazidə edilən bərpa və quruculuq işləri əsasən dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına həyata keçirilir .bakupost.az

Sərmayə Cəlb etməyin Əsas Çətinlikləri

• Təhlükəsizlik Təhdidləri: Ərazidə mina təhlükəsi və infrastrukturun tam bərpa olunmaması investorlar üçün risk yaradır.

• İnstitusional Problemlər: Məhkəmə sistemində şəffaflığın olmaması və bürokratik maneələr investorların qərarlarına mənfi təsir göstərir.

• İnformasiya Kəsirləri: Qarabağ bölgəsinin investisiya imkanları barədə məlumatların azlığı potensial investorların marağını azaldır.

Perspektivlər və Məsləhətlər

• Sərmayə Mühitinin Yaxşılaşdırılması: Qanunvericilikdə dəyişikliklər və şəffaflığın artırılması investorların cəlb olunmasına kömək edə bilər.

• İnfrastrukturun Bərpası: Yolların, enerji və su təchizatının bərpası regionun cazibədarını artıracaq.

• İnformasiya Təminatı: Qarabağın investisiya imkanları haqqında məlumatların yayılması və tanıtım kampaniyalarının təşkili vacibdir.

2.2. Turizmin inkişafına mane olan amillər

Qarabağ iqtisadi rayonunda mina təhlükəsi və onun sosial-iqtisadi təsirləri

Qarabağ iqtisadi rayonunda mina təhlükəsi bölgənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafı və xüsusilə turizm sahəsinin bərpası baxımından əsas maneələrdən biri olaraq qalır. Bu problem təkcə insan həyatı üçün birbaşa təhlükə yaratmır, eyni zamanda infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, sərmayələrin cəlbi və regionda səmərəli iqtisadi fəaliyyətin təşkili üçün ciddi əngəl törədir (Əliyev, 2022).

1990-cı illərin əvvəllərində baş verən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi nəticəsində Qarabağ və ona bitişik ərazilərdə genişmiqyaslı minalama işləri aparılmışdır. Bu ərazilərdə əsasən piyada və tank əleyhinə minalar, eləcə də partlamamış hərbi sursatlar (UXO) yerləşdirilmişdir. 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan həmin əraziləri nəzarətə qaytarsa da, torpaqlarda on minlərlə partlayıcı qurğu hələ də mövcuddur (ANAMA, 2024).

2020-ci ilin sonlarından etibarən Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyi (ANAMA) tərəfindən minatəmizləmə işlərinə başlanılmış və milyonlarla kvadratmetr ərazi təmizlənmişdir. Həmin dövrdə 10.000-dən artıq mina və UXO zərərsizləşdirilmişdir. Lakin bölgənin böyük hissəsi hələ də tam təhlükəsiz zona elan edilməmişdir. Həmçinin, bu illər ərzində mina partlayışları nəticəsində 150-dən artıq hərbi və mülki şəxs ya həyatını itirmiş, ya da ağır yaralanmışdır (ANAMA, 2024).

Mina təhlükəsi regionda bir çox sahələrin inkişafını ləngidir. İlk növbədə, yolların, elektrik və su xətlərinin çəkilişi, turizm obyektlərinin inşası yalnız təhlükəsiz ərazilərdə mümkündür və bu, layihələrin gecikməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqların istifadəsi məhduddur ki, bu da aqroturizmə ciddi zərbə vurur. Turist axını isə psixoloji və real risklər səbəbindən aşağı səviyyədə qalır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası, 2023). Digər tərəfdən, mina təhlükəsi investorlar üçün risk amili olaraq çıxış edir. Həm sığorta şirkətləri, həm də yerli və xarici investorlar mina ehtimalı yüksək olan bölgələrdə fəaliyyət göstərməkdən çəkinirlər ki, bu da kapital qoyuluşunu əngəlləyir (UNDP, 2023). Azərbaycan dövləti mina təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün həm daxili resurslar, həm də beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq çərçivəsində ciddi addımlar atır. ANAMA tərəfindən həyata keçirilən minatəmizləmə əməliyyatlarına Türkiyə, Böyük Britaniya, Avstriya, İsveçrə, ABŞ və İtaliya kimi ölkələrdən dəstək göstərilmişdir. Prosesdə ixtisaslaşmış texnika, xüsusi təlim keçmiş heyət və mina axtaran itlərdən istifadə olunur. Lakin Ermənistan tərəfindən mina xəritələrinin tam və dəqiq təqdim edilməməsi bu işləri xeyli mürəkkəbləşdirir (UNDP, 2023).

Azərbaycanın Qarabağ iqtisadi rayonu, 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra böyük bərpa və yenidənqurma mərhələsinə qədəm qoysa da, bölgədə turizm sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün bir sıra mühüm maneələr hələ də mövcuddur. Bu problemlər əsasən infrastrukturun tam bərpa olunmaması, iqlimlə bağlı risklər, investisiya axınının məhdudluğu, ixtisaslı kadr çatışmazlığı və beynəlxalq imic məsələləri ilə bağlıdır.

İnfrastrukturun tam bərpa olunmaması

Bölgədə yol, su, enerji və kommunikasiya infrastrukturunun yenidən qurulması üçün genişmiqyaslı layihələr həyata keçirilsə də, bir çox ərazilərdə infrastruktur tamamilə bərpa edilməmişdir. Bu, turizm obyektlərinin inşasını və turistlərin rahat şəkildə bölgəyə səfərini xeyli çətinləşdirir. Münasib nəqliyyat və

logistika imkanlarının olmaması regionun rəqabət qabiliyyətini azaldır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası, 2023). **İqlim riskləri**. Qarabağ iqtisadi rayonunun relyefi və iqlimi müxtəlif olsa da, dağlıq və yarıquraq ərazilərdə iqlim dəyişkənliyi və ekstremal hava şəraiti turizm fəaliyyətlərini məhdudlaşdıra bilər. Qar və leysan yağıntılarının çox olduğu dövrlərdə yolların bağlanması və təhlükəli relyeflərdə aktiv turizm formalarının həyata keçirilməsi çətinləşir. Həmçinin leysanlar və yağıntılar yolları yuyur, yolun asfalt örtüyünü dağıdır. (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2022). **İnvestisiya axınının məhdudluğu.** İnvestorlar üçün əsas problem risklərin yüksək olması və uzunmüddətli gəlirliliyin qeyri-müəyyən görünməsidir. Mina təhlükəsi, zəif sığorta mexanizmləri və bazar infrastrukturunun tam formalaşmaması kapital qoyuluşlarını əngəlləyən amillərdəndir. Xarici sərmayədarların cəlbi üçün hüquqi sabitlik və risklərin minimuma endirilməsi hələ də prioritet məsələlərdəndir (World Bank, 2023). **Təcrübəli kadr çatışmazlığı**. Turizm sektorunun inkişafı üçün ixtisaslı kadrların mövcudluğu həlledici rol oynayır. Qarabağda uzunmüddətli işğal səbəbindən xidmət sahəsi üzrə kadr potensialı zəif qalmışdır. Yerli əhali arasında turizm sahəsində müasir standartlara uyğun təlim keçmiş kadrların azlığı, keyfiyyətli xidmətin göstərilməsində ciddi problemlər yaradır (Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi, 2023). **Beynəlxalq imic və tanıdılma probleminin mövcudluğu**. Qarabağ regionunun beynəlxalq səviyyədə tanıdılması və brendləşməsi məsələsində ciddi boşluqlar mövcuddur. Regionun zəngin tarixi və mədəni irsi olsa da, beynəlxalq turizm bazarında tanınma səviyyəsi aşağıdır. Qarabağın turizm brendi kimi formalaşdırılması üçün effektiv PR kampaniyaları, beynəlxalq sərgilərdə iştirak və rəqəmsal marketinq strategiyalarına ehtiyac var (UNWTO, 2022).

2.3. Qarabağda turizmin inkişaf istiqamətləri

Qarabağ iqtisadi rayonu zəngin təbii resurslara, qədim mədəni irsə və müxtəlif landşaftlara malik olması ilə fərqlənir. 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra azad olunmuş ərazilərdə turizm sektoru sosial-iqtisadi dirçəlişin aparıcı sahələrindən biri kimi prioritet elan olunmuşdur. Regionun coğrafi mövqeyi, iqlim şəraiti və irsi potensialı onun bir neçə əsas istiqamətdə turizm mərkəzinə çevrilməsinə zəmin yaradır (Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi, 2023). Aşağıda bu istiqamətlər ətraflı izah olunur: **Mədəni turizm**. Qarabağın mədəni irsi regionun turizm strategiyasında əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir. Xüsusilə Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan olunmuş və burada tarixi abidələrin bərpası və mədəni tədbirlərin təşkili davam etdirilir. Xocavənd və Ağdam bölgələri də zəngin arxeoloji abidələr və məscidlər, eləcə də məhv olmuş şəhər strukturları ilə maraq doğurur. Bu istiqamət həm daxili, həm də xarici turistlər üçün mədəni tanıtım vasitəsi kimi əhəmiyyətlidir (UNESCO, 2022). **Ekoturizm**. Laçın və Kəlbəcər rayonları dağlıq relyefi, meşə örtüyü, saf su mənbələri və bioloji müxtəlifliyi ilə

ekoturizm üçün əlverişli zonalardır. Xüsusilə yay aylarında yürüş turları, təbiət müşahidəsi və dağ gəzintiləri üçün bu ərazilər xüsusi cəlbediciliyə malikdir. Ətraf mühitə minimal təsirlə turizm infrastrukturunun qurulması bu istiqamətdə dayanıqlı inkişafın əsasını təşkil edir (Azərbaycan Turizm Bürosu, 2024). **İdman turizmi**. Qarabağın dağlıq bölgələri qış idman növləri, xüsusilə dağ xizəkçiliyi üçün əlverişli relyefə malikdir. Xüsusən Kəlbəcər və Şuşa yaxınlığında xizək mərkəzlərinin yaradılması planlaşdırılır. Bu növ turizm həm mövsümi iqtisadi fəallığı artırmaq, həm də regionun qlobal idman xəritəsində tanıdılması üçün imkan yaradır (Baku Research Institute, 2023). **Sağlamlıq turizmi**. Kəlbəcər və Laçın ərazisindəki mineral bulaqlar – İstisu, Qoturlu, Soyuq bulaq kimi təbii resurslar sağlamlıq turizminin inkişafı üçün əhəmiyyətli resurs sayılır. Sovet dövründə fəaliyyət göstərmiş sanatoriyaların bərpası və yeni müalicəvi-rekreasiya mərkəzlərinin yaradılması bu istiqamətdə diqqət mərkəzindədir. Termal suların müxtəlif xəstəliklərə qarşı müalicəvi təsiri, regionu tibbi və bərpaedici turizm üçün cazibədar edir (Əliyeva, 2021). **Kənd turizmi.** Qarabağın kənd təsərrüfatı və yerli mətbəx ənənələri kənd turizmi üçün geniş imkanlar yaradır. Kənd həyatını yaşamaq istəyən turistlər üçün ev pansiyonları, kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərində iştirak, əl işi suvenirlər və yerli məhsul dequstasiyaları maraqlı təcrübələr vəd edir. Bu həm də yerli icmaların sosial-iqtisadi cəhətdən dirçəlməsinə töhfə verir (UNDP, 2023).

III FƏSİL: Qarabağ regionunda turizmin inkişafı

3.1. Qarabağda turizm infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafına təkcə mövcud ehtiyatların təşviqi ilə deyil, həm də davamlı və müasir infrastrukturun yaradılması ilə nail olmaq olar. Rayon uzun illər işğal altında olduğundan nəqliyyat, rabitə və xidmət sahələrində ciddi geriləmə var. Ona görə də Qarabağda turizm infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi dövlət və özəl sektor üçün prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası, 2023-cü il). Yeni avtomobil və dəmir yollarının tikintisi. Turizm fəaliyyəti üçün əsas şərtlərdən biri əlçatanlıqdır. Qarabağ bölgəsində avtomobil və dəmir yollarının yenidən qurulması turistlərin təhlükəsiz və sürətli gediş-gəlişinin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, Şuşa, Füzuli, Zəngilan və Laçın kimi ərazilərə gedən əsas yolların bərpası, həmçinin Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun tikintisi strateji əhəmiyyət kəsb edir (Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi, 2023). Bundan əlavə, Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xətti və Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı hava və dəmir yolu ilə bölgəyə turist axınının təşkili üçün mühüm infrastruktur komponentləridir (Dünya Bankı, 2023). Otellərin və istirahət mərkəzlərinin tikintisi. Bölgəyə gələn turistlərin yüksək səviyyədə yerləşdirilməsi və xidmət göstərilməsi üçün beynəlxalq standartlara cavab verən mehmanxanaların, mehmanxanaların və istirahət mərkəzlərinin tikilməsi vacibdir. bölgə. Artıq Şuşa, Zəngəlan və Kəlbəcərdə bir neçə mehmanxana layihəsi həyata keçirilib. Bu obyektlər həm yerli, həm də xarici investorlar üçün sərfəli iqtisadi imkanlar yaradır və məşğulluğun artmasına töhfə verir (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2024). Rəqəmsal infrastrukturun inkişafı (5G şəbəkəsi və İnternet). Hazırda turizm xidmətləri təkcə fiziki infrastrukturla məhdudlaşmır. Sürətli internet bağlantısı, mobil rabitənin təşkili və rəqəmsal xidmətlər turizm bazarında rəqabət qabiliyyətini artıran əsas amillərdəndir. Dövlət Qarabağda 4G və tədricən 5G mobil şəbəkələrinin yaradılması üçün irimiqyaslı layihələr həyata keçirir (Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, 2023). Bu, həm də rəqəmsal turizm xidmətlərinin (onlayn bilet satışı, xəritə və bələdçi tətbiqləri) inkişafı üçün zəmin yaradır. Turizm məlumat mərkəzlərinin yaradılması və bələdçilərin yaradılması. Qarabağda turistlərə marşrut seçməkdə, xidmətlər haqqında məlumat almaqda və onlara təhlükəsizlik qaydalarını öyrətməkdə kömək edəcək turizm məlumat mərkəzlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Bu mərkəzlər həm bələdçi funksiyasını yerinə yetirir, həm də regionun mədəni və təbii irsinin təbliği üçün effektiv platformaya çevrilə bilər (UNDP, 2023). Mərkəzlərdə çoxdilli xidmətlərin təşkili və xarici turistlər üçün əlverişli mühit yaradır.

3.2. İnnovativ turizm məhsullarının yaradılması

Münaqişədən sonrakı dövrdə Qarabağ iqtisadi rayonunun turizm potensialını reallaşdırmaq üçün təkcə ənənəvi turizm formatlarına arxalanmaq kifayət deyil. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və turist davranışının dəyişməsi fonunda innovativ turizm məhsullarının formalaşdırılması regionun davamlı və rəqabətədavamlı turizm məkanı kimi inkişafı üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir (UNWTO, 2022; Qasımov, 2023). Bu baxımdan Qarabağda bir neçə istiqamətdə innovativ turizm məhsullarının yaradılması məqsədəuyğundur: Virtual reallıq (VR) əsasında Qarabağ turu. Virtual reallıq texnologiyalarından istifadə işğal zamanı zədələnmiş tarixi abidələrin, xüsusilə Şuşa, Ağdam və Xocavənddəki mədəni irs obyektlərinin turistlərin istifadəsinə səmərəli alternativdir. Virtual reallığın köməyi ilə turistlər özlərini müharibədən əvvəlki Qarabağa "daşıya" və tarixi abidələrin əvvəlki vəziyyəti haqqında interaktiv şəkildə öyrənə bilərlər. Bu yanaşma həm də bölgəyə fiziki səfər edə bilməyən turistlər üçün alternativ təcrübə yaradır (İKT və Turizm Jurnalı, 2023). Ağıllı səyahət proqramları. Mobil əlavələrin və intellektual sistemlərin tətbiqi Qarabağ iqtisadi rayonunda turizm xidmətlərinin səmərəliliyini artırmaq və müasir tələblərə cavab vermək üçün zəruridir. Belə proqramlar turistlərə marşrut planlaşdırma xidmətləri, abidələr haqqında interaktiv məlumat, real vaxt rejimində xəritələr və bələdçi xidmətləri təqdim edə bilər. Rəqəmsallaşma həm də turist məmnunluğunun artırılmasına və təhlükəsizliyin təmin olunmasına öz töhfəsini verir (AzTU-nun Turizmdə İnnovasiyalar Mərkəzi, 2023). Əl işi və yerli məhsulların brendləşdirilməsi. Qarabağda sənətkarlıq ənənələrinin dirçəldilməsi və bu məhsulların brendə çevrilməsi turist suvenirləri bazarını inkişaf etdirməklə yanaşı, yerli iqtisadiyyata da müsbət təsir göstərir. Xankəndi, Tərtər və Bərdə kimi rayonlarda xalçaçılıq, ağac oymaçılığı, keramika və tekstil sahəsində məhsulların istehsalının və satışının stimullaşdırılması turizm məhsulunun orijinallığını artırır (Əliyeva, 2022). Bu brendinq həm də "Made in Qarabağ" brendi ilə beynəlxalq bazarlara çıxmaq potensialı yaradır. Bu sənətkarlıqların KOB klasterlərində və ASAN xidmətin ABAD layihəsində nümayiş etdirilməsi və dəstəklənməsi də məqsədəuyğundur. Tematik festivallar (musiqi, folklor, kulinariya). Tematik festivalların təşkili Qarabağ bölgəsinin zəngin mədəni irsinin təbliğində, turizm mövsümünün genişləndirilməsində mühüm rol oynayır. Şuşada muğam festivalları, Ağdamda teatr və poeziya günləri, Füzuli və Bərdədə milli mətbəx festivalları, kulinariya və qastronomiya turizminin təbliği, folklor şənlikləri təşkil etmək olar. Bu tədbirlər regionun imicinin formalaşmasına, turist cəlbediciliyinin artırılmasına töhfə verir və xalq diplomatiyasına xidmət edir (Azərbaycan Turizm Agentliyi, 2024).

Şəkil 3.1 Qarabağ iqtisadi rayonunda ekoturizm, mədəni turizm və tarixi turizm marşrutları

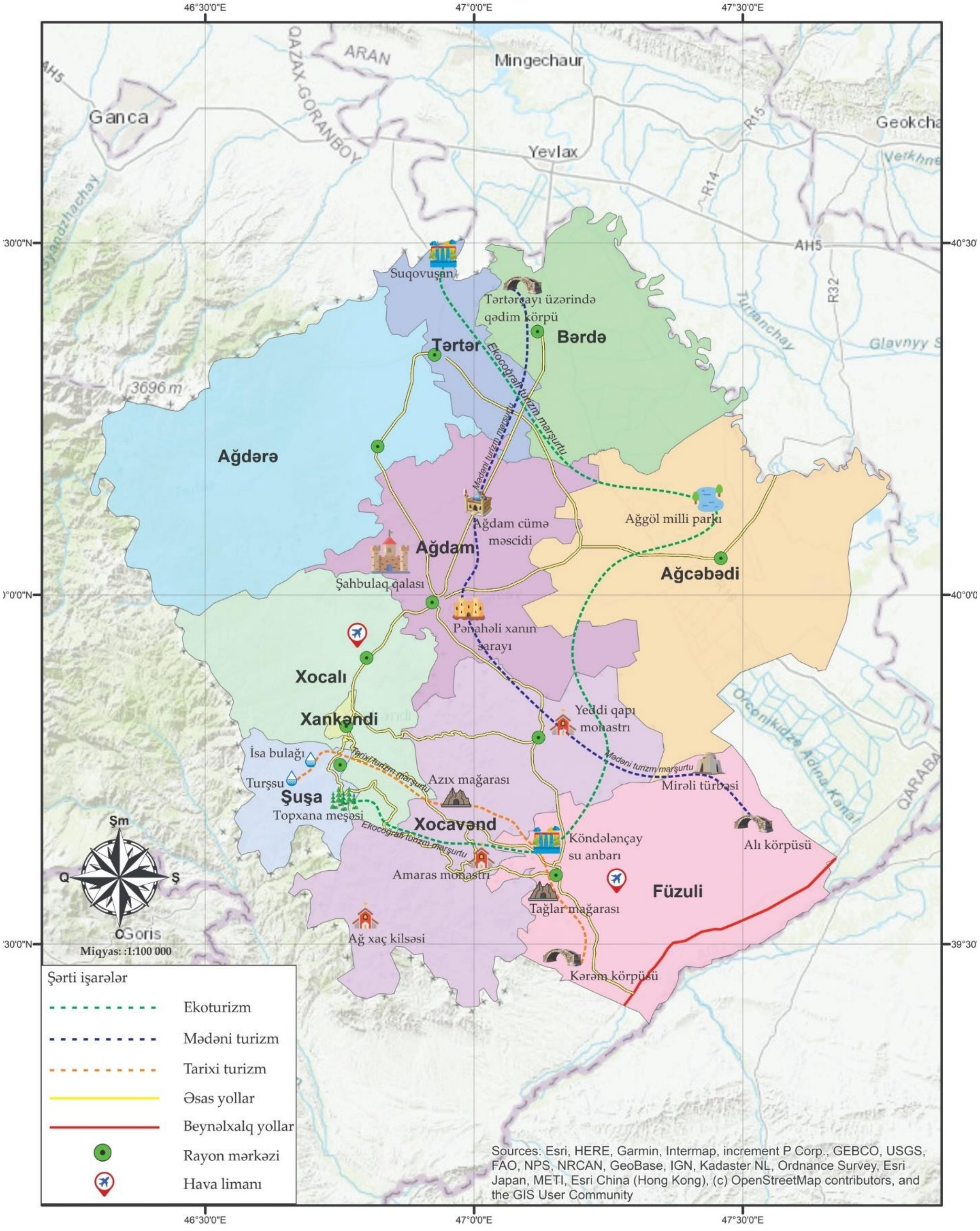

Mənbə: (Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu, 2022), (İmrani, Z., Zeynalova, K., 2025, səh. 110, səh. 118, səh 129) *Qarabağın turizm-rekreasıya potensialı kitabların* məlumatlarına əsasən ESRİ, ArcGis, ArcMap, Open Street Map, Google Earht Pro proqramlarınından və platformalarında istifadə edərək müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Bu xəritədə biz yeni innovativ mədəni, tarixi və ekoturizm marşrutları çəkmişik. Bu marşrutları çəkməyimizdə əsas məqsəd Qarabağ iqtisadi rayonunda tarixi turizm, mədəni turizm və ekoturizm potensialını göstərməkdir. Xocavənd və Şuşa şəhərlərində tarixi abidələr çox olduğu üçün burada tarixi turizm marşrutu çəkdik. Bərdə, Ağdam və Füzuli rayonları həm mədəni abidələrinin olduğundan, həm də bu şəhərlərdə beynəlxalq miqyaslı avtomobil və hava yollarının mövcudluğundan, bu şəhərlərdən mədəni turizm marşrutu çəkmişik və reqionun mədəni şəhərlər statusuna layiq görülüb. Ekoturizm marşrutu Şuşa şəhərindən Tərtər rayonuna qədər uzanır. Ekoturizm marşrutu Şuşa, Xocavənd, Ağcabədi və Tərtər rayonlarından keçir. Ekoturizm potensialınını müəyyənləşdirilməsində əsas səbəb Şuşa şəhərində İsa bulağı, Cıdır düzü, Turşsu və Şirlan kimi mineral suların olması, Xocavənddə Köndələnçay su ambarının, Ağcabədidə Ağgöl Milli Parkın və Tərtərdə Tərtərçayın üzərində Suqovuşan su anbarının mövcudluğudur. Bildiyimiz kimi işğaldan azad edilən ərazilərdə bir çox tarixi-mədəni və ekoturizm abidələrini azad eləmişik. Tərtərçayın üzərində yerləşən Suqovuşan su anbarını və bir çox tarixi-mədəni abidələrimizi azad etmişik. Lakin Xocalı və Ağdam rayonlarında bir çox tarixi-mədəni abidələr dağıdılıb və restovrasiya, quruculuq, bərpa işlərə ehtiyyac duyulur.

3.3. Turizm sahəsində əməkdaşlıq və marketinq strategiyaları

Müharibədən sonrakı dövrdə Qarabağ iqtisadi rayonunun (Şuşa, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Tərtər, Ağcabədi, Xankəndi, Xocalı və Xocavənd) turizm sektorunun inkişafı üçün təkcə infrastrukturun qurulması kifayət etmir. Regionu rəqabətqabiliyyətli turizm məkanına çevirmək üçün strateji əməkdaşlıq və düzgün marketinq siyasəti lazımdır. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək tədbirlər həm turist axınının artırılması, həm də regionun iqtisadi dirçəlişinin sürətləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir (Azərbaycan Turizm Bürosu, 2023; BMTİP, 2022). Qarabağın beynəlxalq sərgilərdə təbliği. ITB Berlin, WTM London və ATM Dubai kimi dünya səviyyəli sərgilərdə iştirak Qarabağ regionunun beynəlxalq turizm bazarında tanıdılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədbirlər vasitəsilə Qarabağın mədəni, təbii və tarixi turizm potensialı beynəlxalq auditoriyaya təqdim olunur. Belə iştirak regionun imicini formalaşdırmaq və investorların diqqətini cəlb etmək baxımından təsirli vasitədir (Dünya Turizm Təşkilatı, 2022). Xarici investorlar üçün vergi güzəştləri. Qarabağ iqtisadi rayonuna xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə turizm sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi və inzibati prosedurların sadələşdirilməsi aktuallaşır. Dövlət tərəfindən verilən bu güzəştlər həm infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsini, həm də xidmət sektorunda rəqabətqabiliyyətli obyektlərin tikintisini stimullaşdırır (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023). Yerli və xarici turizm agentlikləri ilə əməkdaşlıq. Qarabağ bölgəsinə turist axınını artırmaq üçün yerli və xarici turoperatorlarla əməkdaşlıq lazımdır. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində birgə turların təşkili, reklam

materiallarının hazırlanması, təbliğat-təşviqat kampaniyalarının aparılması mümkündür. Eyni zamanda Qarabağ turpaketlərinin onlayn bron sistemlərinə inteqrasiyası da marketinqin səmərəliliyini artırır (Azərbaycan Turizm Agentliyi, 2024). Qarabağ turizminin təşviqi üzrə milli kampaniya ("Qarabağ Azərbaycanın incisidir"). Brendinq turizmdə mühüm elementlərdən biridir. "Qarabağ – Azərbaycanın incisi" şüarı ilə həyata keçiriləcək milli brend kampaniyası regionun nadir mədəniyyətinin, təbiətinin və tarixi irsinin təbliğinə, beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim olunmasına şərait yaradacaq. Kampaniyaya multimedia məzmunu, sosial media, televiziya və rəqəmsal reklam daxildir. Məlumatın vizual formada təqdim edilməsi, Qarabağın təbii gözəlliklərinin və bərpa olunmuş mədəniyyət abidələrinin populyarlaşdırılması brendin güclənməsinə kömək edəcək (Turizm və Mədəni İrs Jurnalı, 2023).

Qarabağı dünya bazarında tanımaq, onun gözəl təbiətini, qiymətsiz və füsunkar dağ və meşə mənzərələrini təbliğ etmək vacibdir. Ona görə də Dünya Bloqqerlər Assosiasiyası ilə əməkdaşlıq lazımdır.

Nəticə və təkliflər

Araşdırmalar göstərir ki, Qarabağ iqtisadi rayonu (Şuşa, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Tərtər, Ağcabədi, Xankəndi, Xocalı və Xocavənd) turizm baxımından böyük potensiala malikdir. Zəngin tarixi-mədəni irsi, bənzərsiz təbiət mənzərələri və rekreasiya imkanları sayəsində region daxili və beynəlxalq turizm üçün cəlbedici məkana çevrilmək potensialına malikdir. Lakin bu potensialı tam reallaşdırmaq üçün bir sıra əsas şərtlərin yerinə yetirilməsi vacibdir. Əldə edilən nəticələrə görə, Qarabağda turizmin uğurlu inkişafı dörd əsas amildən asılıdır:

1. Təhlükəsizliyin təmin edilməsi: Minatəmizləmə işlərinin sürətləndirilməsi və təhlükəsiz zonaların genişləndirilməsi turistlər və investorlar üçün inamın yaradılmasında əsas amildir (ANAMA, 2024).

2. İnfrastrukturun sürətli bərpası: yol tikintisi, rabitə və enerji infrastrukturunun inkişafı turizm xidmətlərinin davamlılığını təmin edir (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023).

3. İnnovativ və rəqəmsal yanaşmaların tətbiqi: virtual reallıq turları, smart proqramlar və rəqəmsal informasiya platformaları müasir turizm təcrübəsini təkmilləşdirir (Azərbaycan Turizm Agentliyi, 2024).

4. İnteqrasiya edilmiş inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi: Turizm, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və xidmətlər arasında sinerji yaratmaqla regionun davamlı inkişafına nail olmaq olar (UNDP, 2023).

Təkliflər

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin davamlı və səmərəli inkişafı üçün aşağıdakı təkliflərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

• Turizm və ekologiya sahəsində ixtisaslı kadrların hazırlanması: peşəkar turist bələdçiləri, ekoturizm mütəxəssisləri və bayram planlaşdırıcılarının hazırlanması üçün regional tədris və təlim mərkəzləri yaratmaq lazımdır. Bu, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verəcək (Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, 2023).

• Əməkdaşlıq proqramlarının genişləndirilməsi: yerli bələdiyyələr, beynəlxalq turizm təşkilatları və qeyri-hökumət təşkilatları ilə birgə layihələrin həyata keçirilməsi təcrübə və resursların mübadiləsi üçün imkanlar yaradacaq. Xüsusilə UNWTO və BMTİP ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsinə ehtiyac var (Dünya Turizm Təşkilatı, 2022).

• Dövlət-özəl tərəfdaşlığın gücləndirilməsi: Mehmanxana, istirahət və əyləncə infrastrukturunun inkişafı özəl investorların iştirakı ilə həyata keçirilməlidir. Dövlət vergi və kredit güzəştlərini tətbiq etməklə bu sahədə stimullaşdırıcı rol oynamalıdır (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023).

- KoB klasterlərinə qoşulmaq, Asanın ABAD (Ailə Biznesinə Dəstək) layihəsi və şəxsi biznesi və əl işini dəstəkləmək üçün həyata keçirilən digər proqram və layihələr ərazidə turizmin inkişafına kömək edəcək.

Tədqiqatın əsas nəticələri

Qarabağ iqtisadi rayonunun turizm potensialının tədqiqi göstərir ki, bu region həm yerli, həm də beynəlxalq miqyasda böyük əhəmiyyət kəsb edən unikal ehtiyatlara malikdir. Əldə edilən nəticələr regionda turizmin bir neçə mühüm istiqamət üzrə inkişafının əsasını müəyyən edir:

Qarabağın tarixi-mədəni irsi unikal turizm məhsuludur

Şuşa, Ağdam, Xocavənd və digər ərazilərdə yerləşən tarixi abidələr, dini məbədlər, məscidlər, məqbərələr və memarlıq nümunələri rayonun mədəni və turizm potensialını formalaşdırır. Bu irs təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də ümumbəşəri dəyərlər baxımından əhəmiyyətlidir. Şuşa şəhəri YUNESKO-nun İlkin Siyahısına (UNESCO, 2023) daxil olmaq üçün namizədliyini irəli sürüb. Tarixi irs turizm bazarında diferensiasiya və cəlbedicilik baxımından əsas üstünlüklərdən biridir (Əliyev, 2022).

Təbii ehtiyatlar ekoturizmin inkişafına kömək edir

Qarabağ iqtisadi rayonu zəngin flora və faunası, dağlıq relyefi, mineral bulaqları və iqlim müxtəlifliyi ilə seçilir. Xocavənd, Füzuli, Ağcabədi və Tərtər rayonlarının ətrafındakı meşə və dağlıq ərazilər ekoturizmin və sağlamlıq turizminin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır (Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2023). Bu potensial həm də kənd turizmi və aqroturizmlə birləşdirilə bilər. Mövcud maneələri kompleks tədbirlərlə aradan qaldırmaq olar

Qarabağda turizmin inkişafına mane olan əsas amillər mina təhlükəsi, qeyri-adekvat infrastruktur, təcrübəli kadr çatışmazlığı və investisiya riskləridir (ANAMA, 2024; BMTİP, 2023). Lakin dövlətin həyata keçirdiyi strateji bərpa proqramları və beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq bu maneələri mərhələli şəkildə dəf etməyə imkan verir.

Qarabağda turizm sektorunun inkişafı bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərəcək.

Qarabağda turizm infrastrukturunun inkişafı yeni iş yerlərinin açılmasında, rayonun sosial rifahının yaxşılaşdırılmasında və qeyri-neft sektorunda artımın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Turizmin canlanması həm də mədəni diplomatiya və ölkənin beynəlxalq imicinin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm platforma rolunu oynayır (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023; WTTC, 2022).

Azərbaycan hökuməti Böyük Qayıdışı mərhələlərlə həyata keçirir. Birinci mərhələdə pilot layihələr əsasında ailələr Füzuli, Zəngilan və Laçın rayonlarına köçürülüb. Bu proses “ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” modelləri ilə müşayiət olunur.

Sosial-iqtisadi və turizmə təsiri

Böyük Qayıdış strategiyası həm də Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin canlanmasının əsasını təşkil edir:

• Yolların, elektrik və su təchizatının yenidən qurulması turizm obyektlərinin tikintisinə şərait yaradır (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023).

• Mədəni irsin bərpası (Şuşada məscidlərin və tarixi binaların bərpası) mədəni turizmi stimullaşdırır.

• Yeni iş yerlərinin yaradılması region əhalisinin rifahını yüksəltməklə daxili turizmi dəstəkləyir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən irəli sürülən Sosial-İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetinin 5-ci bəndi belə vurğulanır: Təmiz ətraf mühit və yaşıl inkişaf ölkəsi. Bu bəndin Qarabağ iqtisadi rayonu üçün rolu böyükdür. Bu prioritetin digər məqamları, məsələn, inklüziv və dayanıqlı iqtisadiyyat, əmək bazarında rəqabətədavamlı insan kapitalı və s. Qarabağ iqtisadi rayon üçün çox vacib amildir.

Yaşıl Enerji Zonasının (YEZ) yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir və ərazidə iqtisadiyyatın və turizmin inkişafına müsbət təsir göstərir. Azərbaycanda, xüsusən də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə - Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həyata keçirildi. Bu zonaların məqsədi günəş, külək, su və bioenerji kimi bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edərək təmiz enerji istehsal etməkdir.

Azərbaycanın YEZ əsasən aşağıdakı sahələri əhatə edir:

Qarabağ iqtisadi rayonu:

• Şuşa

• Xocavənd

• Ağdam

• Füzuli

• Xankəndi

• Bərdə

Ağcabədi

Tərtər

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (YEZ-in əsas mərkəzi):

• Laçın

• Kəlbəcər

• Zəngilan

• Qubadlı

• Cəbrayıl

Əsas məqsədlər:

• “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” anlayışlarına uyğun olaraq azad edilmiş ərazilərin yaşıl enerji ilə təmin edilməsi.

• Regionun enerji ehtiyaclarının ekoloji cəhətdən təmiz şəkildə ödənilməsi.

• Bərpa olunan enerji sahəsində investisiya layihələrinin təşviqi.

Şuşada “Şuşa” mehmanxanası və konqres mərkəzi, “Qarabağ” mehmanxanası, “Həri Bülbül” mehmanxanası, eləcə də bir sıra 4 və 5 ulduzlu mehmanxana və konfrans zallarının olması bu iqtisadi rayonun böyük mədəniyyət mərkəzi olduğunu, həm də bu iqtisadi rayon üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır.

"Şuşa" Otel və Konqres Mərkəzi

Şusha Hotel & Congress Center şəhərin mərkəzində yerləşən 5 ulduzlu oteldir. Oteldə müasir dizaynlı 154 nömrə var və öz qonaqlarına yüksək səviyyəli xidmət təklif edir: zərif milli mətbəxin təamlarını təqdim edən restoran və bar, böyük spa mərkəzi, həmçinin tədbirlər və görüşlər üçün zallar. Otel qonaqlara müasir rahatlıq və milli memarlıq ənənələrini birləşdirən unikal bayram təcrübəsi təqdim edir. Banko+2shushahotel.com+2shushahotels.com+2shushahotels.com+1shushahotel.com+1. "Qarabağ" oteli. Şuşada aparılan yenidənqurma işləri nəticəsində 2021-ci ilin avqustunda “Qarabağ” oteli fəaliyyətə başlayıb. Prezident İlham Əliyevin və birinci xanım Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə keçirilən açılış mərasimindən sonra otel şəhərin turizm potensialının artırılmasına öz töhfəsini verir. Kavkazinfo. Hotel Hari Bulbul. Şuşada yerləşən digər 5 ulduzlu otel "Xarı Bülbül"dür. Müasir rahatlığı və milli memarlıq üslubunu özündə birləşdirən otel qonaqlara yüksək səviyyəli xidmət göstərir. Otelin imkanlarına restoran, spa və digər xidmətlər daxildir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. "Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası", 2020
2. "Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonlarının Sosial-İqtisadi İnkişaf Konsepsiyası"
3. Abbasov, V. T. (2019). Qarabağın hidroloji ehtiyatları və balıqçılıq turizmi. *Ətraf Mühit və İqtisadiyyat*, 6(1), 19–26.
4. Ağayev, A. K. (2018). Qarabağ bölgəsinin iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətləri. *Azərbaycan Coğrafiyası*, 9(2), 55–63.
5. Aslanov, V. M. (2021). Qarabağ bölgəsində rekreasiya ehtiyatlarının idarə olunması. *İqtisadi və Sosial Araşdırmalar*, 5(1), 33–42.
6. Azərbaycan Cografiya Cəmiyyəti (ACC) (2021)
7. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. *(2021). Qarabağın biomüxtəlifliyi, torpaq və su ehtiyatları: Keçmişi, bugünü və gələcəyi: Konfrans materialları.* Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
8. Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyası. (2022). *"Böyük Qayıdış" proqramı çərçivəsində Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafı*. Bakı.
9. Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyası. (2022). *"Böyük Qayıdış" üzrə strategiya sənədi*. Bakı.
10. Azərbaycan Respublikası prezidentin rəsmi saytı (2021) prezident.az
11. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiqlənmiş "İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və inkişafı üzrə əsas istiqamətlər"
12. Azərbaycan Respublikası Turizm Agentliyi rəsmi sənədləri
13. *Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Prezident Fərmanı.* https://e-qanun.az/framework/48017
14. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Turizm statistikası*. Bakı: https://stat.gov.az
15. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. (2024). *Azərbaycanın turizm strategiyası 2022–2026*. Bakı.
16. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi (2021).
17. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). *Qarabağ İqtisadi Rayonu üzrə iqtisadi inkişaf konsepsiyası*. Bakı.
18. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi. (2023). *İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə mədəni irsin bərpası üzrə hesabat*. Bakı: https://culture.gov.az
19. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi. (2023). *İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni irsin bərpası üzrə hesabat.*
20. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi – Nəqliyyat və infrastruktur layihələri hesabatları
21. Azərbaycan Respublikasının Rəsmi Qəzeti (2021-2024)
22. Babayev, N. (2025). *Qarabağ iqtisadi rayonu qədim yurd yerləri və toponimlərin izahlı lüğəti.* AMEA akademik Həsən Əliyev adına Coğrafiya institutu
23. Bayramov, R. Ş. (2019). *Azərbaycan Respublikasında regional turizmin inkişafı problemləri*. Bakı: ADPU Nəşriyyatı.
24. Beynəlxalq turizm iqtisadiyyatı kitabları və məqalələri
25. Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu. (2022). *Qarabağın tarixi abidələri*. Bakı: TURKSOY.

26. BMT İnkişaf Proqramı və İqtisadiyyat Nazirliyi birgə hesabatı: *“Post-münaqişə ərazilərinin iqtisadi imkanları”* (2023)
27. Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Turizm statistik göstəriciləri üzrə illik hesabat*. Bakı.
28. Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları
29. Dövlət Turizm Agentliyi. (2024). *Azərbaycanın turizm strategiyası 2022–2026*. Bakı: https://tourism.gov.az
30. Əhmədova, R. Q. (2020). Qarabağda aqroturizm: yeni tendensiyalar. *Kənd Təsərrüfatı və Turizm*, 2(1), 37–44.
31. Əliyev, E. F. (2021). Qarabağda qış turizmi: yeni istiqamətlər. *Turizm və Sosial Tədqiqatlar*, 7(1), 15–21.
32. Əliyev, H. A. (2019). Qarabağda mədəni festivalların turizmə təsiri. *Sosial Mədəni Araşdırmalar*, 2(2), 14–20.
33. Əliyev, M. H. (2020). *Azərbaycanın turizm coğrafiyası*. Bakı: Elm və Təhsil.
34. Əliyev, M. H. (2020). *Azərbaycanın turizm coğrafiyası*. Bakı: Elm və Təhsil.
35. *Əliyev, S. (2021). Tərtər rayonunun arxeoloji xəritəsi*. Bakı: Bakı Universiteti.
36. Əliyeva, S. N. (2021). Qarabağ regionunda ekoturizm və onun inkişaf istiqamətləri. *Turizm və Ekologiya*, 5(3), 45–53.
37. Əliyeva, S. N. (2021). Qarabağ regionunda ekoturizm və onun inkişaf istiqamətləri. *Turizm və Ekologiya*, 5(3), 45–53.
38. *Əliyeva, Z. (2021). Qarabağda multikultural irsin izləri*. Bakı: AMEA Mədəniyyət İnstitutu.
39. Əlizadə, C. R. (2020). Qarabağ regionunun relyef xüsusiyyətləri və geoturizm imkanları. *Coğrafiya və Turizm*, 9(2), 23–30.
40. Elmi məqalələr: “Qarabağın Turizm Potensialı”, AMEA nəşrləri
41. Hacıyev, T. E. (2020). *Azərbaycanın iqtisadi rayonları və turizm inkişafı*. Bakı: Elm və İnkişaf.
42. *Həsənov, M. (2020). Qarabağ tarixində Ağdamın rolu*. Bakı: Azərbaycan Tarix İnstitutu.
43. Həsənova, K. B. (2020). Qarabağda etnoturizm potensialı. *Sosial Elmlər və Turizm Tədqiqatları*, 6(1), 29–38.
44. Hüseynova, L. A. (2020). Qarabağda turizm infrastrukturu: mövcud vəziyyət və inkişaf yolları. *İqtisadiyyat və Regionlar*, 11(2), 101–109.
45. İmrani Z. (2021) *Qarabağın speloturizmin inkişaf etdirilməsi imkanları*
46. İmrani, Z., Zeynalova, K. (2025) *Qarabağın turizm-rekreasıya potensialı.* AMEA akademik Həsən Əliyev adına Coğrafiya institutu
47. İnnovativ Turizm və Rəqəmsallaşma üzrə araşdırmalar
48. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. (2023). *Azad edilmiş ərazilərdə biznes və investisiya imkanları*. Bakı: https://enterpriseazerbaijan.gov.az
49. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. (2023). *Azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi fəaliyyət və turizm*. Bakı.
50. İqtisadiyyat Nazirliyi (2022)
51. Mamedova, Z. A. (2019). Qarabağ regionunun landşaft strukturu və təbiətə təsiri. *Coğrafiya və Turizm Elmi Jurnalı*, 7(2), 72–80.
52. Məlikova, F. T. (2019). Qarabağda təbiət abidələri və onların turizmə cəlbi. *Mədəni İrs və Turizm*, 4(3), 64–70.
53. Məmmədov, F. A. (2019). Qarabağın mədəni irsi və onun turizmdə istifadəsi. *Turizm və Sosial Tədqiqatlar*, 6(2), 89–98.
54. Məmmədov, F. A. (2019). *Qarabağın mədəni irsi və turizm potensialı*. Bakı: Turizm Nəşriyyatı.

55. *Məmmədov, K. (2017). Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti: arxeoloji baxış*. *Arxeologiya və Etnoqrafiya*, (2).
56. Məmmədov, Ş. R. (2018). Qarabağ bölgəsinin iqlimi və turizmə təsiri. *Azərbaycan Elmi Coğrafiya Jurnalı*, 6(4), 50–56.
57. *Məmmədova, A. (2022). Füzulinin maddi-mədəni irsi və onun qorunması problemləri*. *Tarix və Mədəniyyət*, (3).
58. *Məsimov, E. (2021). Şuşa – Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi*. Bakı: Elm və Təhsil.
59. Musayeva, G. S. (2020). *Azərbaycanın mədəni irsi və turizm əlaqələri*. Bakı: Təhsil.
60. Qarabağ Dirçəliş Fondu hesabatları
61. Qarabağ Dirçəliş Fondu. (2023). *İnvestisiya və turizm layihələri üzrə fəaliyyət hesabatı*. Bakı: https://qdf.gov.az
62. Qarabağ Dirçəliş Fondu. (2023). *İnvestisiya və turizm layihələri üzrə hesabat*.
63. *Qasımov, F. (2019). Bərdə şəhərinin tarixi irsi və arxeoloji abidələri*. Bakı: AMEA Nəşriyyatı.
64. Qasımov, M. (2021). Qarabağda yaşıl turizmin inkişaf imkanları. *Ekoturizm Elmi Jurnalı*, 3(2), 88–94.
65. Quliyev, R. M., & Həsənov, T. Ə. (2021). Qarabağ regionunda turizm potensialı və inkişaf istiqamətləri. *Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti Elmi Əsərləri*, 18(1), 112–120.
66. Quliyev, R. M., & Həsənov, T. Ə. (2021). Qarabağda turizmin inkişaf perspektivləri. *Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti Elmi Əsərləri*, 18(1), 112–120.
67. *Rzayeva, L. (2020). Azərbaycan muğamının regional xüsusiyyətləri*. Bakı: Musiqi Nəşriyyatı.
68. Rzayeva, L. H. (2022). *İşğaldan azad olunmuş ərazilərin turizm potensialı*. Gəncə: NDU Nəşriyyatı.
69. *Sadıqov, T. (2018). Dağlıq Qarabağın mədəniyyət tarixi*. Bakı: AMEA Tarix İnstitutu.
70. UNDP. (2022). *Sustainable Tourism Development in the South Caucasus: Case of Karabakh*. New York.
71. UNESCO. (2022). *Cultural heritage in liberated territories of Azerbaijan*. Paris: https://unesco.org
72. UNESCO. (2022). *Cultural heritage in liberated territories of Azerbaijan*. Paris: https://unesco.org
73. United Nations Development Programme (UNDP). (2022). *Sustainable Tourism Development in the South Caucasus: Case of Karabakh*. New York: UNDP Publications.
74. UNWTO (Ümumdünya Turizm Təşkilatı) rəsmi məlumatları
75. World Bank. (2021). *Post-conflict reconstruction and tourism in Azerbaijan*. Washington, D.C.: World Bank Group.
76. World Bank. (2021). *Post-conflict reconstruction and tourism in Azerbaijan*. Washington, D.C.
77. “YENİ QARABAĞNAMƏ: QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONLARINDA POST-KONFLİKT QURUCULUĞU” Bakı, 2022, “AzPrint” nəşriyyatı, 217 səh.